

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 134 (16907)

2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 30,
четверг

Номерни парлаггаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.10.
Садар өртөз 3 рубль.

Октябрь 1 — Бүгү-делегейниң Улуг назылыглар хүнү

*Дайынның болгаш күш-ажылдың
хүндүлүг хоочуннары!*

Октябрь 1-ниң хүнүнде Улуг назылыг кижилерниң хүнү бүгү делегейде демдегеп турар. Ол хүн болза бистиң Төрөөн чуртувустун чаагай чоруунга ак сеткилдиг, шынчы күш-ажылы-биле киржип, салым-чолун холбаштырган, боттарының амыдыралының улуг кезини ниитилелге бараан болурунга холбаштырган кижилерни хүндүлээриниң хүнү. А улуг назылыг кижилерни хүндүлээри—ол чүгле быжыг өг-бүлениң үндезини эвес, харын кадык, чечектелип турар ниитилелдин үндезини болур.

Силерниң амыдыралыңарга хей шылгалдалар — дайынның кадыг-берге чылдары, дайын сөөлүндеги чылдарының аш-чуду болгаш үрелишкени таварышкан, Силер эвээш эвес бергелерни болгаш чидириглерни шыдажып эрткен силер. Ынчалза-даа Силер амыдыралыңарга кол чүүлдү — амыды-

Хүндүлүг хоочуннар!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Делегейниң Улуг назылыгларының хүнү — байырлал-биле сеткилим ханызындан силерге байыр чедирдим!

Улуг салгалдың үлүүнге кадыг-дошкун дайын чылдарындан экономиктиг чаартылгаларның тайгактарынга чедир эвээш эвес бергелер таварып келген. Чамдык берге үелерде силерниң мерген угааныңар, күш-ажылчы байлак намдарыңар болгаш амыдыралчы улуг дуржулганар күчүлүг болгаш хостуг Ада-чуртту тургузар дээш эң-не нарын сорулгаларны

ралчы кандыг-даа берге байдалдарда шынчы болгаш езулуг мөзүлүг кижжи бооп артар бүдүжүнерни чидирбээн силер.

Тываның хөгжүлдесинге Силерниң кииргениңер үнөлөп четпес үлүүңер дээш ханы өөрүп четтиришкениң-биле кады чүректин ханызындан байырымны болгаш кадыкшылды, чаагай амыдыралды, Силерниң чоок кижилеринерниң кичээнгейин болгаш сагыш човаашкынын күзөөн чылыг күзелимиңи хүлээп ап көрүңер.

Байырлал-биле, эргим хоочуннар! Силерниң бүгү күзелдеринер бүдөр болзун! Бүгүн болгаш кажан-даа аас-кежиктиг болуңар!

Силерни хүндүлээр бис, Силерге чоргаар-ланыр бис, Силерге ынак бис!
Хүндүлел-биле,

**Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Ш.ООРЖАК.**

шиитпирлээринге ниитилелге дузалаан-даа.

Силерниң карак кызыл болгаш ак сеткилдиг ажылыңар дээш өөрүп четтирип чоруур бис.

Байырлал-биле сеткилдиг ханызындан байыр чедиришкениңиңиң хүлээп ап көрүңер.

Силерге болгаш силерниң төрөлдериңерге база чоок кижилеринерге узун назынны, кадыкшылды болгаш чаагай кежик-чолду күзөдүм.

Улус силерни хүндүлөп, сактып база силерниң дугайыңарда сагыш салып чоруур болзун!

Силерге мөгөйдим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

БЕДИК ШАННАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2004 чылдың сентябрь 28-те №127 Чарлы-биле сан-хөө ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге киирген үлүү болгаш хей чылдарда үрөтүңнелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Экономика яамызының кол специализи Валентина Михайловна Девалянианы Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бююу-биле шаңнаан.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонуургантаалыңар

Баштайгы харга тараа бастырбаан

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының Үнүш өстүрүлгези болгаш механизация эргелелиниң начальниги Альберт Халпактың биске дыңнатканы-биле алырга, каш хонук бурунгаар республика девискээринге чатган баштайгы быскан харга ажааттырмаан тараа бастырбаан.

Ынчалза-даа баштайгы хар Тываның тараажыларынга чүгле улам дүрген арга-биле ажылдаарын сагындырган (60 хүн-нерге чедир 12 муң тонна тараа ажааттыңан, ол планның чарты-дыр). Ооң кадында чуртун агаар хайгааракчылары чоокку хонуктарда багай агаарны болгаш хар дүжерин катап азап турар. Каш хонук бурунгаар Алтай крайга улуг харның чаганы-биле тараа ажаалдазында элээн когаралдар бар.

Республика картофель ажаалдазын доосканын (33,5 муң тонна), план 100 хуу күүсеттингенин мурнунда медээлерге дыңнаткан бис. Малга чем белеткелениң планы база күүсеттинген, азы республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевирлери 101 муң тоннаны белеткээр тургаш, 104,4 муң тонна сигенин, 405 тонна силосту, 1600 саванны белеткээ.

Бюджет

телевилелиниң белеткели

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызында 2005 чылдың республика бюджетиниң телевилелиниң белеткели кидин түлүк чоруп турар.

Яамының тускай эртемниглериниң санап турары-биле алырга, республиканың келир чылгы бюджетиниң телевилели үезинде шынарлыг кылдыр белеткетинер болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазынга көөрү-биле чоокку хонуктарда киирер. Депутаттар бюджет телевилелин октябрь айда сайгарып көргөш, Төлээлекчилер палатазынче чорудар.

Бюджет телевилелиниң белеткелениң үезинде яамыларның болгаш янзы-бүрү албан черлериниң чижек саналгаларын болгаш келир чылын шуут турбас, азы республика бюджетинче шилчиер сан-хөө чиигелдерин өөренип көрүп турар.

Чурттун 2005 чылда бюджетиниң телевилелиниң камгалалы Россия Федерациязының Күрүне Думазынга болгаш Федерация Чөвүлелинге бо чылдың ноябрь

айда эртер.

Грозныйже база катап

аьтаныпканнар

Тыва ОМОНчуларның Чечняга эрес-маадырлыг чоруктарының дугайында бүгү Россия билер.

Олар республиканың юбилейлери болгаш ол үеде Кызылга корум-чурум тудары-биле каш ай иштинде төрөөн черинге албан эртериненин соонда, Чечняга конститусухоойлу-чурумну тудары-биле сентябрь 28-те ынаар катап-ла аьтаныпканнар. 50 кижжи составтыг ОМОНчулар, СОБРжулар Грозный хоорайның эң берге участогунга албан эртерери чаңчыл болу берген. Тыва шагдаа ажылдакчыларының албан-хүлээлгезинге бердингенин, шиитпирлиин Грозный хоорайның удуртукчулары, чурттакчылары билер, хүндүлээр болгаш, оларга эң-не харысгалыг объектилерни хүлээндирип турар.

Чечняга үдээшкинге Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак киришкен. Ол берге үеде хүлээлгезин күүседир оолдарга экини, кадыкшылды болгаш тайбыңны күзөөн.

Бо сургакчылаашкын чартык чыл хуусаалыг. Ол төнерге, оолдарны Тывадан өске бөлүк солуур.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чаа албан чери

Сентябрь 28-те "Республиканың эртем-инновация төвү" деп коммерцияга хамаарышпас албан чериниң ажыдыышыңы болган.

Ук төптү республика Чазаның деткимчези-биле "2004-2005 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдези" деп тускай сорулгалыг республика программазының хөренгизи-биле тургускан.

Төптүн кол сорулгалары — инновация болгаш инвестиция телевилелдериниң чогаадыкчыларынга деткимче көргүзери, телевилелдерге эксперт үнелээшкенин бээри, республикага инвестиция ажылын экижидеринге дузалаары, инновация ажыл-чорудулгазынга мониторингини тургузары, янзы-бүрү консалтинг ачы-дузасын чедирери. Сайгарлыкчыларга ачы-дуза чедирилгезин телевилел, таарымчалыг байдалга чорудар.

Төптүн удуртукчузу Ерназар Куулар ооң ажылдакчыларын конкурс езугаар шилип алыр, чаа албан чери Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун бажыңының бирги кадында турар.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

МЕРГЕЖИЛИ БЕДЭЭН, ДУРЖУЛGAZY БАЯАН

НЕФРОЛОГ ЭМЧИЛЕРНИНГ ЭРТЕМ- ПРАКТИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ РОССИЯ ЧЕРГЕЛИГ ЭРТКЕН

Бүүрек аарыгларын тодарадып шинчилээр, ону эмнээринге хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан нефролог эмчилерниң Россия чергелиг эртем-практиктиг конференциязы сентябрь 27-28 хүннеринде Кызыл хоорайга Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эрткен.

Тыва Республиканың бүүрек аарыглары эмнээр төвү — Россияда амгы үениң дериг-херекселдерин-биле эки дериттинген эмнелгелерниң санында кирип турар. Ынчангаш конференцияны маңаа эртериниң шиитпирлээни таварылга эвес. Эртем-практиктиг конферен-

цияның ажылын ТР-ниң кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С.Ховалыг ажыткаш, президиум столунче ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева,

Россияның Эртемнер академиязының академиктери Ю.В.Наточин, Л.Н.Иванова, РФ-тиң Кадык камгалал яамызының килдис начальниги, профессор Н.Н.Хасабов, конференцияның оргкомитетиниң даргазы, профессор А.В.Смирнов оларны чалаан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Россия чергелиг улуг конференцияны Тывага эртерип турарынга өөрүп, чыылганнарга байыр чедирип чүве чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

МЕРГЕЖИЛИ БЕДЭЭН, ДУРЖУЛGAZY БАЯАН

(Тончүзү, Эгези 1-ги арында).

Ооң-биле чергелештир чоокта чаа байырлап эрттиргенивис Тываның Россияның составына каттышканындан 60 база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн эрттирери-биле РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң 2003 чылдың август айда үндүрген Чарлыын езугаар РФ-тиң Чазаанда тургустунган оргкомитеттин кежигүннеринге четтиргенин илередип, Тываның чурттап эрткен төөгүзүн чалатканнарга кысказы-биле ол таныштырган.

ТР-нин кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С.Ховалыг конференцияның оргкомитетинин даргазы, профессор А.В.Смирновка "ТР-нин эртемнин алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тыпсыр дугайында Чарлыкты чылганнарга таныштырган соонда, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак шаңналды тывыскан.

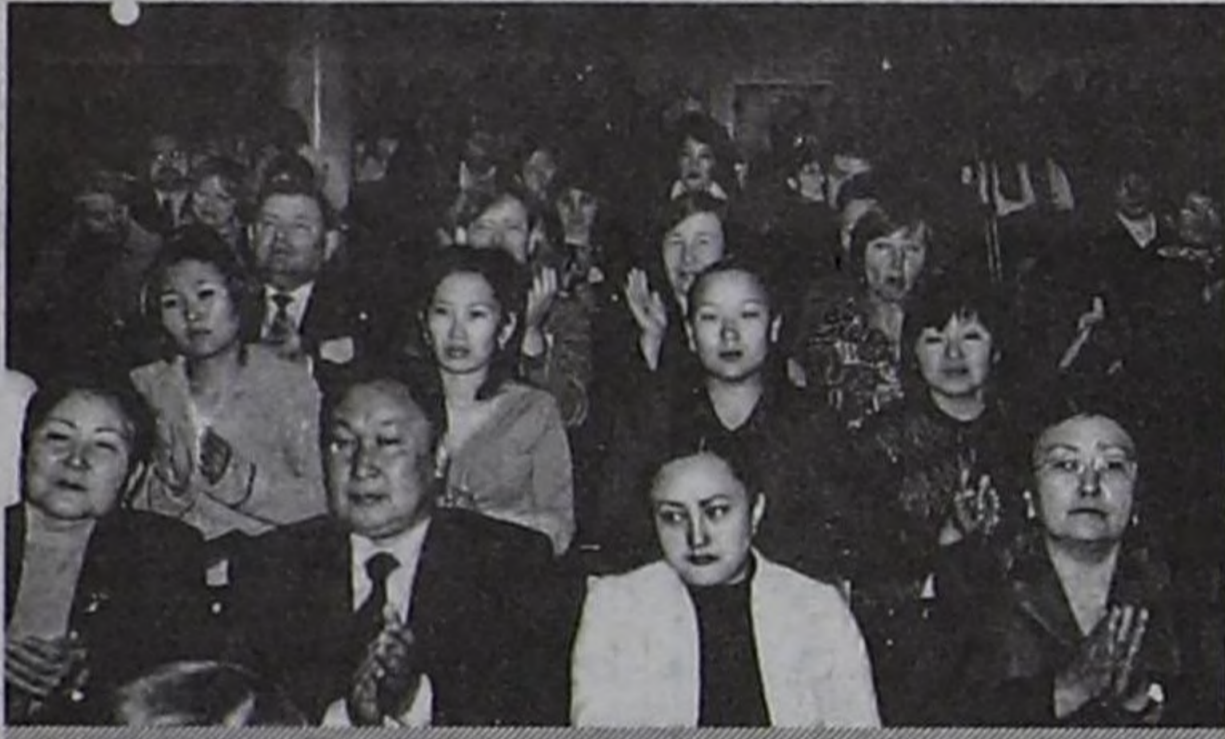
Бирги хуралды Ю.В.Наточин, А.В.Смирнов, Е.М.Шилов, А.Ш. Бодур-Ооржак олар даргалап эрттиргеннер. "Нефрология талазы-биле механизмнерин физиологтуг шинчилели" деп лекцияны Ю.В.Наточин, "Бүүрек фиброзунд өзүлдезинин механизми" деп лекцияны А.В.Смирнов, "Нефропатия" деп лекцияны Е.М.Шилов, "Суг-дус балансызы-

ның эргилдезинин төп механизмнеринин дугайында" лекцияны Л.И.Иванова, "Нефрогенниг анемияны эмнээри" деп лекцияны Н.Н.Хасабов олар кылган соонда, эмчилер тус-тус лекторлардан сонургаан айтырыгларын салганнар.

Ийги хуралды Л.И.Иванова, Я.Ф.Зверев, В.А. Добронравов, Б.К.Күдерек олар даргалап эрттирген. "ТР-де хоочураан бүүрек аарыының бергедээш-киннери" деп темага хамаарышкан илеткелди А.Ш.Бодур-Ооржак, "Нефрологияда дүргектиг шүүредденин дүргенин дем-деглээринин бергедээш-кин-

тору" деп илеткелди А.В.Смирнов олар кылган болгаш чылганнар оон-даа өскелерниң илеткелдерин дыңнап, хөйүн билип алган. Илеткелдер соонда оларга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле айтырыгларны салып, дискуссияны чоруткан.

"Амгы үениң нефрология-зында хоочураан бүүрек аарыгларының концепциязы" деп темалыг "төгөрик столду" РФ-тиң Эртемнер академиязының академиги Ю.В.Наточин, профессор А.В.Смирнов олар башкарып эрттирген. Дискуссияга Санкт-Петербург база Москва хоорайлардан эмчилер киришкен.

Конференцияның киржикчилери.

нери" деп илеткелди И.Г.Каюков, "Гипергомоцистеинемия — бүүректерни үрээринин фак-

Сентябрь 28-те конференцияның үшкү хуралын Н.Н.Хасабов, А.В.Смирнов, К.Я.Гуревич,

Профессор А.В.Смирновка Ш.Д.Ооржак шаңналды тыпсыр тур.

В.Н.Ширипей олар удуртуп эрттирген. К.Я.Гуревич, А.М.Есаян, Н.В.Мосина, А.М.Игнашов, Д.В.Семенов, А.В.Смирнов, В.А.Добронравов, И.Г.Каюков олар тус-тузунда илеткелдерни кылып, айтырыгларга харыларны бергеннер.

Дөрткү хуралды А.М.Есаян, И.Г.Каюков, Е.А.Стецюк, Т.М.Н. Ондар олар башкарып эрттирген. Я.Ф.Зверев, А.Н.Шишкин лекцияларны, а Е.А.Стецюк, Н.Г.Хадикова, В.Ю.Шило, Т.К.Рогачевич олар илеткелдерни кылып, дискуссияны эрттиргеннер.

Бешки хуралды Н.Н.Хасабов, А.Н.Шишкин, К.Я.Гуревич, А.Ш.Бодур-Ооржак олар башкарып эрттирген. А.В.Борисов, М.И.

Петричко, С.В.Ивлиев, Т.И.Шраер олар тус-тузунда илеткелдерни кылган соонда, НПО "Нефрон", "Новэкс Медсервис" компанияларның төлээлери «диализтиг процедураның техниктиг хандырылганы» деп семинарны эрттирген.

Россия чергелиг эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери — республиканың нефролог эмчилери боттарының билиг-мергежилин бедидип, чаа чүүлдерни хөйү-биле эртемденерниң кылган лекция, илеткелдеринден билип алганнар.

РИММА ЧАВЫНЧАК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БААЗАЗЫ ХЕВИРЛЕТТИНИП ТУРАР

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка чөвүлел хурал болуп эрткен. Аңаа 2004 чылдың август 22-де хүлээп алдынган "Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органның организастаарының ниити принциптеринин дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириринин дугайында" Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларына өскерилгелер кириринин база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп санаарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң күүселдезинин хемчеглерин чугаалашкан. Хуралдың ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — сакхөө сайыды Р.С. Баян, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — тудуг сайыды А.Б. Свинцов, ТР-ниң Чазак Даргазының оралак-

чызының хүлээлгелерин күүседип турар Е.К. Матвеева, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак олар киришкен.

Чөвүлел хуралдың түңнелдери-биле хамаарышкан яамаларга үстүнде адаттыгган федералдыг хоойлунуң чүүлдерин күүседиринге эргежок чутула ТР-ниң Чазааның бүтү хоойлу төлөвилелдеринин, доктаалдарының болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының чарлыктарының, тус чер бот-башкарылганының нормативтиг эрге-хоойлу актыларының даңзызын тургузарын, эрге-чагырганың деңнелдеринин аразына эде хуваары көрдүнген эт-хөреңгинин хевирлеринин даңзыларын тодарадырын дааскан. Е.К. Матвеевага баштаткан доктаамал ажылдыг комиссияны тургузар. Ооң сорулгазы — социал деткимче хемчеглерин көргүзери көрдүнген нормативтиг эрге-хоойлу актыларының чүүлдеринин анализи.

Ук хуралга бо федералдыг хоойлунуң күүселдезинин талазы-биле хемчеглерге быжыглаттыгган харысалгалыг кижилер илеткелдерни кылган. Оларның кол-колун солуннуң номчукчуларына бараалгаттывыс.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д. Д. Ооржактын ЧУГААЗЫ

2004 чылдың август 22-де чурттуң Президентизи "Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органның организастаарының ниити принциптеринин дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириринин дугайында" Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларына өске-

рилгелер кириринин база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп санаарының дугайында" №122-ФЗ Федералдыг хоойлуга ат салган.

Бо чылдың июньда Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органныңга ук Федералдыг хоойлуну сайгарып турар үеде, Күрүне Думазынче Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралының киржикчилеринин болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палаталарының депутаттарының үзел-бодалдарын илереткен үнелээшкенин чоргускан.

Үнелээшкенин чүгү-даа мурнай бюджет адырының ажылдакчыларының, Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарында ажылдап база чурттап турар кижилерин, хамаатыларның чамдык категорияларына социал деткимчениң, а ол ышкаш бойдус ажыгалалының адырында харылзаларының күрүне магадылалдарының хандырылганына федерация субъектилеринин чарыгдал бүрүн эргелери-биле холбашкан саналдар кирген. Мындыг чергелиг болгаш оонда өске эдилгелерни Россия Федерациязының чамдык субъектилеринин база кириген турган.

Чоргускан санал-оналдарның чартыгындан хөйүн хүлээп алдынган федералдыг хоойлуда кичээнгейге алганын анализ көргүзүп турар. Чижээлээрге, "Өөредилге дугайында", "Чер иштинин дугайында", "Долгандыр хүрээлелдин камгалалының дугайында", "Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарында болгаш аңаа деңнэн черлерде ажылдап база чурттап турар кижилерин күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында", "Күш-ажыл төлөвинин эң кудуку хемчээлинин дугайында", "Федералдыг чурттаар оран-сава политиказының үндизиннеринин дугайында", "Шериг албанының дугайында" федералдыг хоойлуларга база Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлузуна өскерилгелер кириринин дугайында чүүлдерде ол бүгүнү өөренип көргөн.

Оларны кысказы-биле характеристикаларга мындыг:

Федералдыг хоойлунуң төлөвилели-биле "Чер иштинин дугайында" хоойлунуң 42 чүүлүнче ниити нептерелдин ажыктыг кызымалдары чыдар мөөң чыдымнарлыг чер иштинин участоктарының азы тус чер ужур-уткалыг чер иштинин участоктарының талазы-биле конкуртка (аукционга) киржилге дээш чыылданын түнүн федералдыг бюджетче шилчидеринин дугайында өскерилгени кирири көрдүнген турган. Хүлээп алдынган редакцияда ук түннү, а ол ышкаш тус чер ужур-уткалыг чер иштинин участоктарының ажыгалалына чөпшээрел бергени дээш чыылданын түнүн Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринин орулгазынче шилчидер дээн.

Долгандыр хүрээлелдин камгалалының адырына Федералдыг хоойлу төлөвилелинин 68 чүүлүнүң 5 пунктузу-биле федерация субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органның хөй-ниитинин экологтуг контролонун

түңнелдерин сайгарып көөрүнүң талазы-биле бүрүн эргелерин уштуп кааптары көрдүңүп турган. Федералдыг хоойлунуң хүлээп алдынган редакциясында ындыг эдилге чок.

Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарында болгаш аңаа деңнэн черлерде ажылдап база чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарын алыр чүве болза, хамаарышкан федералдыг хоойлуда болгаш Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлузу-нун 313 чүүлүндө "күрүнениң" деп сөстү хевээр арттырып каан. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, Федералдыг төп күрүне магадылалдарының хандырылганындан ойталавайн турар, немелде шөлээлериң болгаш түр үеде ажыл кылыр шинек чок болганы дээш пособиелерниң төлөвинин талазы-биле магадылалдар кадагалаттынып арткан дээни-дир.

Район коэффицентинин хемчээлин болгаш ажылдакчыларның шалын акшазын санаарына ону ажылгаарының чурумун организастаарының болгаш бүдүрүлгелеринин тургузукчулары эвес (биргээр чугаалаарга, регионалдыг болгаш тус чер эрге-чагыргазы эвес), а биеги хевээр — Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр. Федерацияның субъектилеринин болгаш тус чер бот-башкарылганының органны боттарының бюджеттеринин күсели-биле район коэффицентилеринин оон бедик хемчээлдерин тус-тузунда тургузуп болурлар.

Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарының болгаш аңаа деңнэн черлерниң даңзызын, ындыг черлерде ажылдап база чурттап турар кижилерге магадылалдарны болгаш компенсацияларны тыпсыр соруга-биле база-ла Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

Чурт чаңгыс аай эрге-хоойлу делгемниг, ындыг болганда күш-
(Уланчызы 3-кү арында).

Октябрь 1 — Бүгү-делегейниң Улуг назылыглар хүнү

Россияның хүндүлүг пенсионерлери

Бүгү-делегейниң Улуг назылыглар хүнү таварыштыр Силерге байыр чедирип ор мен.

2004 чыл — биске эки түннелдерлиг болганын маңаа айтыр апар: 2003 чылга көөрдө, бо чылын пенсияның ниити өзүлдөзи 290 рубль чедип турар, ол дээрге пенсия реформаы эгелээн чылдарны катая санаарга безин хөй өзүлдө бооп турар. Пенсияның баазалыг кезээнге өзүлдө көрдүнүп турган хуусаадан эрте болуп, ол бо хүн-нерде 660 рубльге чедир өскөн. Бистин санап турарыбыс-биле пенсия системазының орулгазы бо чылын улгаткан болгаш пенсияны өстүреринге улуг дөгүм болган.

Россияның девискээрлеринде ажилдавайн турар пенсионерлерге медицинаның ыяап-ла камгаладылганын чорудар ажилдар уламчылап турар. 2004 чылда чүгтле ол ажилды чорудары-биле 6,5 миллиард рубльди чарыгдан.

2005 чылда пенсия фондузунга дыка улуг социал ажилды чорудары көрдүнүп турар. Ол дээрге көрдүнгөн чигелделерни акша-биле солуур ажил-дыр. Амгы үеде ук чигелделерни алыр уjurлуг хамаатыларның даңзын чаңгыс аайландырып, белең эвес ажилдарны боттандырып турар. Чигелделерни алыр уjurлуг хамаатылар 2005 чылдын январь 1-ден эгелеп чаңгыс аай акша төлеверин ап эгелээр.

Пенсия реформаының бистин чуртувуста дүрген сайзырап бар чыдарының чылдагааны—чазак-чагырга биле бөдүүн чоннуң аразында бот-бодунга билчишишкини улуг бооп турарында. Оларның аразында ажык-чарлыг чугаалажышкыннар, ниитилелде бооп турар хөй-ниитиниң санал-оналдарын шын билип, оон чөптүг түннелдерни кылып турарындан бөдүүн чон реформаының сайзыраарына бүзүрөп турар. Пенсия фондузу пенсионерлер болгаш хоочуннар организациаларычыче улуг кичээнге уяландырып турар. Оон бир чижээ чоокта чаа Москвага Россияның пенсионерлеринин IV съездизинин эрткени болур. Аңаа 38 млн. улуг назылыгларның өмүнээзинден чугаа болган.

Хүндүлүг пенсионерлер, Силерге кадыкшылды, ааскежикти, хөй чылдарда чурттаарыңарны күзөдим!

Геннадий БАТАНОВ,
Россияның Пенсия фондузунун баштаар чериниң даргазы.

БЕРГЕ АМЫДЫРАЛДЫ ОЛ ЭРТКЕН

Аваа Чигжитович Монгуш 1929 чылдың октябрь айда ыңчангы Чөөн-Хемчик кожуунунун бир сумузу турган, мөгелер чурту Сүт-Хөл девискээринге малчын арат Чигжит Монгуштуң өг-бүлезинге дөрт дугаар оглу бооп төрүттүнгөн. Нарын-берге амыдыралды чурттап эрткен хоочуннарның бирээзи.

Ол мынчаар сактып чугаалап олура: "Мээң ачамның ачазын моол чуртундан кылаштап келген лама кижжи дээр чораан. "Ачамны көрбөз мен, мен кавайлыг турумда-ла, ол мөчүп калган джир чүве" деп, ачамның чугаалап органын дыңнаан мен."

Аваа Чигжитович үш класс доозуп турда, оон авазы берге аарыгдан аарааш, мөчээн. Ынчангаш ол өөредилгезин уламчылаар аргазын чидирип, ачазының ажылынга дузалажып, чарлык өскүс артык дунмаларын азыражып, малын малдажып, саанын сагжып, тараа, сиден ажылы кылчыр уjurга таварышкан. "Ол чылдар Ада-чурттуң Улуг дайынының үези, кончуг берге турган. Улуг угбам өг-бүлезиниң аайы-биле Таңдының Кара-Булуң деп

черже көжүп чоруй барган. Машина-терге чок, олар-биле харылзаа тудар аргавыс чок турган. Акымны "күш-ажыл фронтуну" дээш Тере-Хөлдүн "Эми" алдын уургайынче ажилдадып чорудупкан. Ачамның малы хөй чораан кижжи, чүгтле саар инээ безин чээрби ажып турган. Оон кадында ачам тарааны хөйну тарып, сиденни база хөйү-биле кезип, белеткээр турган. Азыралда үш, беш харлыг ийи чаш дунмаларым база бар, ачам биле дың-на иелзэн дүн-хүн чок, дыка-ла чымыштыг ажилдап чордувус ийин" деп, Аваа Чигжитович сактып чугаалап орду.

Ол 1950 чылда совет Кызыл Шеригниң хүрээлеңинге албан эрттирери-биле келдиришкин езугаар чорупкан. 1953 чылда шериг албан-хүлээлгезин эки эрттиргеш, халажып чанып келгеш, Улуг-Хем кожуунун Чааты көдээ клубун эргелекчилеп ажилдап эгелзэн. 1955 чылда Кызылга СЭКП Тыва обкомунун чанынга совпартшколага өөренип киргеш, ону 1958 чылда кончуг эки өөренип дооскаш, Сүт-Хөл райкүүскомунун секретарына сонгуттурган. 1961 чылда Сүт-Хөл кожууну дүжүргеш, Чөөн-Хемчик кожуунга кадыкканда, Аваа Чигжитовичини ол кожуунун даргазының оралакчызына сонгаан. 1964 чылда ону Барың-Хемчик кожуунун күүсекчи комитетинин даргазына, а оон 1988 чылга чедир СЭКП Эрэин райкомунун бирги секретарына ажилдаан.

Аваа Чигжитович ажилдап чораан чылдарында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң үшкү, дөрткү, бешки, алдыгы чыыштарының депутатына сонгудуп чораан. Ол чылдарда Дээди

Советтин мандат комиссиязының даргазына чаңгыс эвес удаа сонгудуп келген. Чонунуң, күрүнезиниң мурнунга күш-ажылчы ачы-хавыязы дээш шаңнатканы "Күш-ажылдың Кызыл тук", "Хүндүлелдин Демдээ" орденнер болгаш хөй санныг медальдар оон хөзөөн каастап чоруур.

Ол бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ажы-төлүнүң, уйнуктарының болгаш оларның ажы-төлүнүң чаагай амыдыралы дээш сагыш човап олура. Оон улуг кызы Аниса — хоочуннарның интернат-бажыңында бухгалтер, ийи дугаар кызы Аяна — Чөөн-Хемчиктин Хөндөргей школазында математика башкызы. Оолдарының улуу Алексей — милицияның подполковниги, ам хүндүлүг дыштанылгада. Ийи хөймер оолдары Май-оол биле Юрий Эрэин ортукам школазында тренер башкылар бооп ажилдап чоруурлар.

Ол октябрь 10-да 75 харлаар. Улуг назылыглар байырлалы-биле база төрүттүнгөн хүнүңер-биле, Аваа Чигжитович, ам-даа узун назылыг, кадык-чаагай болунар!

Эремаа БӨӨВЕЙ.

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БААЗАЗЫ ХЕВИРЛЕТТИНИП ТУРАР

(Уланчызы, Эгези 2-ги арында).

ажыл төлевериниң эң адаккы хемчээлин регионнар боттары тургуспас уjurлуг, ону федералдыг хоойлужудулга таарыштыраар.

Федералдыг хоойлунун хүлээп алдынган редакциязынга дүүштүр кандыг-даа эрге-байдалдыг (Федералдыг азы республиканың) бюджет организациаларының азы албан черлериниң ажилдакчыларының күш-ажыл төлевериниң өстүрүлгезин чаңгыс аай федералдыг хоойлу-биле таарыштыраар. Ону хүлээп алгыже дээр Чаңгыс аай тариф четкизиниң тарифтиг ставкаларының (шалыңнарының) күш-ажыл төлевериниң эң адаккы хемчээлинден чавыс хемчээлдериниң өстүрүлгезин Россия Федерациязының Чазаа боттандыраар.

Күжүн чидирген деп санатырган 41 хоойлужудулга актыларының санынче кирген "Көдээниң социал хөгжүлдээзиниң дугайында" Федералдыг хоойлу дугайында каш сес. 2005 чылдын январь 1-ге чедир көдээде ажилдап турар социал-культура адырының ажалдакчыларына күш-ажылдың төлеверин хоорай байдалдарында ажилдап турар специалистериниң ставкаларына көөрдө, 25 хууга бедиткен тариф ставкалары-биле төлээр норма, а ол ышкаш чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дуза төлеверинге чигелделер күштүг болуп артар. Сөөлүңде барып чарыгдал бүрүн эргелериниң айтылган хевирлерин федерацияның субъектилеринге дамчыдып бээр, маңаа кол салып турар негелде — регионалдыг эрге-хоойлу актыларында күш-ажыл төлевериниң чаа доктаадып тургустунганы хемчээлдерин болгаш негелделери (немелделер болгаш немере төлеверлер-биле кады), социал детким-

чениң хемчеглери 2004 чылдын декабрь 31-ниң деңнелинде берип турган күш-ажыл төлевериниң хемчээлдеринден болгаш негелделеринден куду болбас уjurлуг.

Үстүңде айтылган чүүлдер-биле федералдыг төптүн деткээни бистин санал-оналдары-выстың даңзызы төңген.

Боттут амыдыралдың көргүзүп турары болза, № 122-ФЗ федералдыг хоойлунун күштүг болуп киргени-биле ниити чуртта күрүне эрге-чагырганың федералдыг органның, РФ-тин субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органның болгаш тус чер бот-башкарылга органның аразында харыллаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерниң аңгылаашкынының хоойлужудулга баазазы хандыртынган болуп турар.

Моон сонгаар амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга өзугаар Тыва Республиканың чарыгдал хүлээлгелеринче күш-ажылдың хоочуннары, тылдын ажил-ишчилери, политиктиг репрессиялардан когарааш, агарганнар дээн чижектиг хамаатыларның шак мындыг категорияларына чигелделерге ай санында акша төлеверлери кирип турар, ону моон мурнунда ийи таланың акшаландырышкыны-биле боттандырып турган. Оларга чигелделерниң хевирлериниң даңзызын адаанда кириген.

Күш-ажылдың хоочуннарына чигелделерниң хевирлери: хоорай кыдының транспортунга чорууру, хоорай иштинге халас чорууру, чуртталга-коммунал ачы-дузаны, телефон дээш абонент төлевери, диш протезин халас салдыртыры, демир-орук болгаш суг транспорттарының өртээниң 50 хуузун төлеп бээр, чуртталга оран-савазының ниити шөлүнүң 50 хуузун төлеп бээр.

Тылдың ажил-ишчилеринге: чуртталга-коммунал ачы-дузаны, телефон дээш абонент төлевери,

протезтээшкени болгаш диш протезин халас кылдыртыры, хоорай иштинге халас чорууру, демир-орук болгаш суг транспорттарының өртээниң 50 хуузун төлеп бээр, чуртталга оран-савазының ниити шөлүнүң 50 хуузун төлеп бээр.

Политиктиг репрессиялардан когарааш агарганнарга: эт-хөреңги когаралының шүүделин дулап бээр, чуртталга-коммунал ачы-дузаны, хоорай иштиниң, хоорай кыдының транспортунга чорууру, чылда чаңгыс катап хоорайлар аразының транспортунга чорууру, эм-таң хандырылганы, транспорт-биле хандырылганы, диш протезтерин халаска кылып бээр болгаш септээр, телефону халаска тургузуп бээр.

Үстүңде адаттылган хоойлу төлевериниң сайгаржып чугаалажышкыны чоруп турда, дыка хөй коллективтерни сонуурган айтырыгының дугайында — чединмес өг-бүлелерге болгаш кара чааскаан чурттап турар чединмес хамаатыларга күрүнең социал дузанының дугайында каш сес.

Күрүнең социал дузаны — ол дээрге чединмес өг-бүлелерге болгаш кара чааскаан чурттап турар чединмес хамаатыларга, а ол ышкаш хамаатыларның амыдыраарының деңнелинден куду деңнелде чурттап турар өске-даа категорияларына социал пособиелерни, субсидияларны, социал ачы-дузаны болгаш амыдыралга эргежок чугула барааннары бээр, көргүзери-дир. Чигелделер тыпсышкынына социал дуза хамаарышпас.

Федералдыг хоойлуга дүүштүр хамаатыларның дараазында категориялары өөр социал ачы-дуза хевирлери күрүнең социал дузаны алыр эргелиг:

- 1) дайынның инвалидтери;
 - 2) Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери;
 - 3) дайынчы хөделишкенин
- нерниң хоочуннары;
- 4) 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир үеде алды айдан эвээш эвес хуусаада дайылдажып турар армияның составынче кирбейн турган шериг кезектеринге, албан черлеринге, шериг-өөредилге черлеринге шериг албан-хүлээлгени эрттирип турган шериг албаныглар, айтылган хуусаада албан-хүлээлге эрттирип тура, СССР-ниң орденнери азы медалдары-биле шаңнатканнар;
 - 5) "Бүзээлеткен Ленинградтын чурттакчызынга" деп демдек-биле шаңнаткан кижилер;
 - 6) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде агаарга удур камгалалдың, чер-черде агаарга удур камгалалдың объектилеринге, камгалал дериглериниң тудуунга, шериг-далай баазаларына, аэродромнарга болгаш дайылдажып турган фронттарның тылының кызыгаарының иштинде өске-даа шериг объектилеринге, дайылдажып турган флоттарның операция зоналарына, демир-оруктуң болгаш автомобиль оруктарының фронт чоогунда участоктарына ажилдап турган кижилер, а ол ышкаш Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде өске күрүнелериниң порттарына кирип бижиткен транспорт флотунун кемелер экипажтарының кижигүннери;
 - 7) өлүрткен (өлгөн) дайын инвалидтериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш дайынчы хөделишкениннерниң хоочуннарының өг-бүлелериниң кижигүннери, чер-черде агаарга удур камгалалдың объект болгаш үрелишкенин узуткаар командаларның боткамгалал бөлүктөрүнүн хууда составының санындан Ада-чурттуң Улуг дайынына өлгөннериниң өг-бүлелериниң кижигүннери, а ол ышкаш Ленинград хоорайның госпитальдарының болгаш эмнелгелериниң өлгөн ажилдакчыларының өг-бүлелериниң кижигүннери;

- 8) инвалидтер;
 - 9) инвалид уруглар.
- Өөр социал ачы-дузаже кирип турар чүүлдер:
- 1) халас немелде эмчи дузаны, оон иштинде эмчинин (фельдшерниң) рецептизи-биле эргежок чугула эм-таң-биле хандырылганы, эмчинин үндүргөн түннелдери барда, санатор-курорт эмнээшкенинге путевкаларны тыпсыры, ону ыяап-ла социал камгаладылга дугайында хоойлужудулга дүүштүр боттандыраар;
 - 2) хоорай кыдының демир-орук транспортунга, а ол ышкаш эмнедип турар черинге чедир база оон дедир хоорай аразының транспортунга халас чорууру.
- Социал ачы-дузаны тыпсып турда, III чергениң күш-ажыл кылыр шинээ кызыгаарлыг хамаатылар болгаш инвалид уруглар санатор-курорт эмнээшкенинге ийги путевканы алыр база хоорай кыдының демир-орук транспортунга, а ол ышкаш эмнедип турар черинге чедир база оон дедир хоорайлар аразының транспортунга чылда чаңгыс катап халас чоруур эргелиг, ону үдеп чоруур кижжи база.
- Өөр ачы-дузаны көргүзери-ниң чурумун күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тодарадыр. Ачы-дузаның айда өртээ 480 рубль азы бир чылда — 5400 рубль болур, ону Пенсия фондузу төлээр.
- Федералдыг хоойлунун күштүг болуп киргени-биле республиканың күрүне эрге-чагырганың органнына кончуг кызы хуусааларда чаа социал-экономиктиг байдалдарда республиканың амыдырал чорудулганын хандыраарына эргежок чугула эрге-чагырганың бүрүн эргелериниң акшаландырышкынының нормативтерин болгаш чурумун тодарадырына эрге-хоойлу баазаны ажилдап кылыр апар.
- (Уланчызы 4-кү арында).

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БААЗАНЫ ХЕВИРЛЕТТИНИП ТУРАР

(Уламчызы. Эгези 2-3-кү арынарда).

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын мурнунда салдырган сорулгаларны Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 1-де № 326, 2004 чылдың апрель 15-те № 390, 2004 чылдың август 20-де № 773 болгаш 734 доктаалдарында тодараттырган. Оларга дүүштүр адаанда айтылган хемчеглер комплекзинин күүселдизин хандыраары эргежок чугула.

Өөредилге талазы-биле:

— Тыва Республиканың “Өөредилге дугайында” хоойлузунга ниити өөредилге албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлеверинин, өөредилге номнары болгаш техниктиг херекселдер садып алырының, өөредилге черлеринин чарыгдал материалдары база ажил-агый херекселдеринге чарыгдалдарны акшаландыраарының нормативтерин дугайында ескерилгелерни болгаш немелделерни кирир азы чаа хоойлуну ажилдап кылыр;

— Тыва Республикага болгаш тус чер бот-башкарылга органнын чагыртп турар күрүнениң өөредилге албан черлерин тургузар, бүрүткээр болгаш эде организастаар чурумнуң дугайында; өөренирлерни хүлээп алыр структуранын болгаш хемчээлдерин тодарадыр чурумнуң дугайында; өөредилге албан черлеринин башкы ажилдакчыларының социал деткимчезинин хемчеглеринге холбашкан хемчээлдин, негелделерин болгаш чурумнуң дугайында; эге болгаш профессионал ортукам өөредилгениң албан черлеринин студентилеринге болгаш сургуулдарына стипендиялар төлээринин хемчээлдеринин болгаш негелделеринин дугайында норма-чижек актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Кадык камгалал талазы-биле:

— туберкулезка удур дузалачы болгаш туберкулезтан чоннуң аарырын болдурбас дугайында; психиатрия дузалачызының болгаш дузалачының көргүзүр үеде хамаатыларның эргелеринин магадылалдарының дугайында; кеш-шээр аарыглар, туберкулез, наркологи, онкология диспансерлеринге болгаш медицинаның тускайжыгтынган өске-даа албан черлеринге тускайжыгтынган медицина дузалачызын көргүзүр организастаар дугайында; долгандыр турар кижилерге айыыл тургузуп болур аарыглардан аараан хамаатыларга социал деткимче көргүзүр хемчеглер дугайында; медицина болгаш фармацевтика ажилдакчыларының социал деткимчезинин талазы-биле хемчеглер дугайында, бойдустан эмнээр курларының болгаш курорттар дугайында, чоннуң радиациядан камгалалының дугайында хоойлуларны хүлээп алыр;

— кадык камгалал албан черлеринин ажилдакчыларының кадынынга онза айыылдыг аар-берге байдалдарга ажылы дээш оларның албан-дужаал аайы-биле шалынынга немелде төлеверлерин хемчээлин доктаадыр болгаш магадылалдарны бээр чурумнуң дугайында; ниити практика эмчизинин (өг-бүле эмчизинин) ажил-чорудулганын чурумнуң дугайында; сааттыг херээженнерни, уругларын эмзирер херээженнерни, а ол ышкаш 3 хар чедир уругларны долу үнелиг аш-чем-биле хандыраар дугайында; уругларның болгаш элээдилеринин албан черлеринге диспансер хайгааралын болгаш эмнээшкенин хандыраар дугайында; ВИЧ аары-биле аарааннарны амбу-

латорлуг эмнээринге эм-тан хандырылганын дугайында; халдавырлыг аарыгларның негтерээрин болдурбас болгаш халдавырлыг аарыгларны узуткаар хемчеглер дугайында норма-чижек актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Культура талазы-биле:

— Тыва Республиканың “Культура дугайында”, “Тыва Республиканың үндезин болгаш эвээш санның чоннарының дугайында”, “Тыва Республиканың улустарының төөгү-культура байлаан камгалаар болгаш ажыглаар дугайында” Хоойлуларынга ескерилгелерни кирир;

— Тыва Республиканың эргезинде турар культура организастаарына чигелделерни тургузар чурумнуң дугайында норма-чижек актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Чонга социал политика болгаш деткимче талазы-биле:

— уруг эргелеринин кол магадылалдарының дугайында, назы четпестерин хайгаарал чок болгаш хажыдышкын профилактиказының дугайында, чоннуң социал хандырылганын үндезинеринин дугайында, инвалидтеринин социал камгалалының дугайында, политиктиг репрессияларга качыгданнарны агартыр дугайында, хоочуннарга социал дузалачы (медицина хандырылганы, чуртталга-коммунал ачы-дуза төлевери) көргүзүр хемчеглер дугайында, уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиелеринин дугайында, өскүс уругларга болгаш ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларга социал камгалал талазы-биле немелде магадылалдар дугайында, чамдык категорияларның хамаатыларынга (чедимчези эвээш өг-бүлелерге, бот болгаш өнчүзү эвээш кижилерге) күрүнениң социал дузалачызын доктаадыр негелделерин болгаш чурумнуң дугайында, чедимчези эвээш хамаатыларның газ садып алырынга чарыгдалдарынга компенсация дугайында, улуг назылыг болгаш инвалид хамаатыларны социал хандыраар дугайында, социал хандырылганын күрүне секторунда ажилдап турар социал ажилдакчыларга социал деткимче көргүзүр хемчеглер дугайында, “Тыва Республикага хөөржүдүлгө дугайында” хоойлуга ескерилгелер кирир дугайында. “Эртем болгаш эртем-техниктиг политика дугайында” Тыва Республиканың норма-чижек эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

— Федерация субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнынга дамчыдып бергени Россия Федерациязының бүрүн эргелерин боттандыраары-биле хамаатыларның дараазында категорияларынга чуртталга төлеверинин болгаш коммунал ачы-дузазының талазы-биле социал деткимче көргүзеринин чурумунуң болгаш хевирлеринин дугайында норма-чижек актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр; Чернобыль АЭС-ке халаптын радиация салдарына алыскан хамаатыларга; “Россияның хүндүлүг довору” херек демдээ-биле шаннаткан хамаатыларга; Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш киржикчилеринге; дайын чорудулгаларының хоочуннарына; дайынга өлгеннеринин, инвалидтеринин өг-бүлелеринин кежигүннеринге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, “Бүзээлеткен Ленинградтын чурттакчызы” херек демдээ-биле шаңнатканнарга, Семипалатинск полигонга ядролуг шенээшкенин уржуундан радиацияга таварышканнарга, а ол ышкаш айыткан хамаатылар-

ның бирги болгаш ийги салгалдарының 18 хар чедир назылыг уругларынга.

Хамаатыларның социал камгалалының чаа системазынче шилчип турар үеде Россия Федерациязының субъектилерин болгаш муниципалдыг тургузулганы дараазында чүүлдерни хандыраар:

— хамаатыларның социал камгалалының мурнунда чедип алган деңнелдерин хевээр арттыраарын болгаш харын-даа бедидерин хандырып турар акша компенсациязын натура хевиринин чигелделерин солуур эрге-хоойлу механизмнерин тургузары;

— хоойлуга болгаш күрүнениң ажылынга хамаатыларның бүзүрелин деткир принципти, эрге-хоойлу таарыштырылганын турум болурун хевээр арттырып таарыштыраары;

— угаан-сарыылдыг шилчилге үе-чадазының үезинде хоойлу-жудулгада кирип турар ескерилгелерге хамаатыларны чаңкытыраарының аргаларын тургузары, чижээ хөй-ниити харылзааларын түр таарыштырып тургаш тургузары.

Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнээ черлерде ажилдап болгаш чурттап турар кижилерге магадылалдарны болгаш компенсацияларны хандыраары-биле база күш-ажыл төлеверинин адаккы хемчээлин, компенсация чарыгдалдарын тодарадыр-биле:

— амыдыраарының адаккы хемчээлинин дугайында, күш-ажыл төлеверинин адаккы хемчээлинин дугайында, Тыва Республиканың бюджетинден акшаландыраар Кыдыкы Соңгу чүк районунда болгаш аңаа деңнээ черлерде ажилдап, чурттап турар кижилерге магадылалдар болгаш компенсациялар дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

— Россия Федерациязының Чазааның бадылааны Чаңгыс аай тариф четкинге үндезилээш, Тыва Республиканын күрүне албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлеверинин тариф системазының норма-чижек актыларын, ону ажыглаар чурумнуң дугайында; организациялар ажилдакчыларының чамдык категорияларына немелде төлевер хемчээлдеринин болгаш чурумнуң дугайында, орук болгаш багаж өрттээ төлээр чарыгдалдарга компенсация бээринин хемчээлинин, негелделеринин база чурумунуң дугайында, Тыва Республиканың бюджетинден акшаландыраар организацияларда болгаш албан черлеринде ажилдап турар кижилерге медицина хандырылганының магадылалдарының дугайында норма-чижек актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Бойдус ажыгдал, чер харылзаалары, көдээ ажил-агый болгаш экология талазы-биле:

— көдээрин бараан бүдүрүкчүлерин күрүнелден деткир дугайында; көдээ ажил-агый ужу-дузалыг черлеринин үнүш-дүжүктүр болурун күрүнелден магадылаар дугайында, бүдүрүлгө артынчыларының болгаш херекелелин дугайында, “Долгандыр хүрээлелди камгалаар дугайында”, “Черни мелиорастаар дугайында”, “Тыва Республиканың онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында”, “Ветеринария дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуларынга ескерилгелер кирир дугайында” хоойлуларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Экономика талазы-биле:

— инвестиция ажил-чорудулганының дугайында (чаа

эдилгези-биле), электроэнергетика дугайында, чуртталга политиказының дугайында хоойлуларны ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Чоннуң соңгулда эргелерин хандыраары-биле:

— “Тыва Республикага соңгулда комиссияларының системазының дугайында”, “Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында”, “Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында”, “Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында”, “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының албан-дужаалдыг кижилеринин соңгулдаларының дугайында”, “Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының эрге-байдалының дугайында”, “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг кижилеринин эрге-байдалының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуларынга ескерилгелер кирири.

Өске-даа норма эрге-хоойлу актылары:

— күрүне чажыттарынга кириген хамаатыларга, өрттен айыыл чок болурунга, орук шимчээшкенин айыыл чок болурунга чаргы чарар судьялар болгаш болчукчуларга социал магадылалдар хемчээлинин дугайында;

— федералдыг болгаш муниципалдыг милицияның ажил-чорудулганын акшаландыраар чурум ескерилбээш.

Оларның бүрүн эргелерин дамчыдып бээр үеде эрге-чагырганын янзы-бүрү деңнелдеринин өнчүлерин эде хуваар чурум ескерилген. Россия Федерациязының Чазааның, федерация субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнын шийтпирлеринде дамчыдып бээр ужурулг өнчүнү даңзызын, күрүне азы муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгелерин, күрүне азы муниципалдыг албан черлерин, а ол ышкаш өске-даа өнчүнү кириштир бадылап турар. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнын болгаш федерация субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнын аразында өнчү дамчыдылганын Россия Федерациязының Чазаанын шийтпирлеринге үндезилээш, шийтпирни хүлээп алган соонда үш хүн дургузунда, 2004 чылдың декабрь 31-ден орай эвесте боттандыраарын көргөн. Россия Федерациязының субъектилеринин өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр дугайында саналды Россия Федерациязының субъектилеринин

күүсекчи эрге-чагырга органнын Россия Федерациязының Чазаанга 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир кирир.

Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнын болгаш азы Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнын болгаш тус чер бот-башкарылга органнын аразында өнчү дамчыдаарын Россия Федерациязының Чазааның болгаш азы федерация субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнын шийтпирлеринге үндезилеп, оларны хүлээп алган соонда үш неделя хуусаада, ынчалза-даа тус-тузунда 2005 чылдың ноябрь 30-ден болгаш 2005 чылдың декабрь 31-ден орай эвесте боттандыраар. Муниципалдыг өнчүнү дамчыдып бээр дугайында саналды тус чер бот-башкарылга органнын 2005 чылдың сентябрь 1-ге чедир чорудар.

Россия Федерациязы, Россия Федерациязының субъектилерин, муниципалдыг тургузулгар өнчү болур эрге күштүг болгуче чедир боттарының дамчыдып берип турары албан черлеринин болгаш бүдүрүлгелеринин талазы-биле субсидарлыг харысалгалыг болур.

Федералдыг хоойлунун чүүлдерин боттандыраар чорудуг республика бюджет-биле тодараттынар деп чүве билдингир. Кажан кирип турар ескерилгелеринин эрге-хоойлу баазанын чаа-ла тургузуп турда, Күрүне Думазы чурттуң келир чылгы бюджет төлевилелин чугаалажып эгелей берген, ынчангаш республиканын күрүне эрге-чагырга органнын мурнунда Россия Федерациязының Чазаанга, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазы болгаш Федерация Чөвүлелин мурнунга Тыва Республиканың 2005 чылда бюджет төлевилелин бүгү туруштар талазы-биле камгалаар сорулга тургустунган.

Федеративтиг харылзааларны улам ыңай быжыглаарынга, республиканын турум социал-экономикиг хөгжүлдизин, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларында быжыглаан социал магадылалдарны хандыраарына чаа хүлээп алган федералдыг Хоойлунун политиктиг болгаш экономикакиг ужу-дузазын барымдаалааш, эрге-чагырганын хоойлу-жудулга (төлээлгө) болгаш күүсекчи органнын, тус чер бот-башкарылга органнын хүлээп алган Хоойлуну долу хемчээлгө боттандыраары-биле чер-чер органнын-биле бир демниг, харылзаалыг, күженишкенин ажилдаары эргежок чугула.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оракакчызы — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Р.С.Баянның ЧУГААЗЫ

2004 чылдың август 22-де хүлээп алдынган №22 Федералдыг хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирир. Республиканың Чазаа эргежок чугула нормативтиг-эрге-хоойлулуг актыларын даңзызын, оларны ажилдап кылыр кижилерни болгаш күүседиринин хуусааларын бадылаан.

Олар колдуунда-ла бюджет адырының ажилдакчыларының, Кыдыкы Соңгу чүк районнарында ажилдап база чурттап турар кижилерин күрүне магадылалдарын хандыраарына, хамаатыларның чамдык категорияларын, кадык камгалалын, чурттаар оран-сава политиказын социал талазы-биле деткиринге, а ол ышкаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин болгаш бойдус ажыгдалының талазы-биле харылзаа-

ларга федерация субъектилеринин чарыгдал кезектеринге хамааржыр.

2005 чылда республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының кол түнү 28 хоойлу төлевилелдерин сайгары-биле холбашкан, ол хоойлу төлевилелдери “2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга чедир хүлээп алдынган турар ужурулуг.

Амгы үеде Тыва Республиканың Саң-хөө яамызында 15 хоойлу төлевилени кирген, 13-ү ийи хонук дургузунда келир ужурулуг. Бюджет акша-хөренгилеринин чарыгдалдарының хемчээлдерин, оларның саң-хөө талазы-биле бадытталдынын, оларның

(Уламчызы 5-ки арыцда).

(Төгүзү, Эгеиз 2-4-кү артынарда).

күүсөлдөзү-биле холбаштыр немелде чарыгдалдарның ыяп-ла барымдаалаттынганын айтып-пашаан, ажилдап кылыкчылар эрге-хоойлу актыларының эрге-жок чугула телевилелдерин кирирген турар ужурлуг.

Хоойлуларның кирирген телевилелдери боттуу-биле чедир ажилдап кылырын негээр апар дээрзин демдегледип каары чугула, чүгө дизе олар саң-хөө-экономика талазы-биле бадыткатынмаан болур. Ынчангаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ону быжырымчалыг ажилдап кылыры албан негелде болур.

Республиканың Саң-хөө

Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Ч.Д. Чоксумнун ЧУГААЗЫ

"2004 чылдың август 22-де № 122-ФЗ Федералдыг хоойлузу (моон ыңай — Федералдыг хоойлу дээр) күрүнениң социал политиказының талазы-биле реформаны чорудуп, эрге-чагырга денелдеринин бүрүн эргелерин аңгылаар болгаш ийгелделиг төлөлгелерин тургузар.

Федералдыг хоойлу социал болгаш регионал политиканың үндезин айтырыгларынга, күш-ажыл төлеверин таарыштырының, өөредилге болгаш эртем, кадык камгалалының, күш-культура болгаш спорт, бойдус ажыглалы болгаш долгандыр хүрээледип камгалалының, айыыл-халаптан чурттакчы чонну камгалаарының, бюджеттер аразының харылзааларының болгаш эрге-чагырга денелдеринин аразында харысалгаларны хуваарының айтырыгларынга хамааржыр.

Ол хоойлуга үндезилеп, да-

яамызы кирирген хоойлу телевилелдеринин саң-хөө талазы-биле экспертиказын кыска хуу-сааларда чорудар, чарыгдалдарның статья бүрүзүнүн талазы-биле баштайгы көрдүнгөн чарыгдалдарның үндезилелдин хынаар, оларны Тыва Республиканың бюджетинин аргалары-биле деңзигүүрлөп көөр база түн-нелден бээр.

Федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазының хемчээли федералдыг денелге бюджеттин чарыгдалдарының чогуур статьяларын камгалаар талазы-биле республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының ажылындан хамааржыр дээрзин демдегледип каайн.

раазында айтырыглар шийтпир-леттинген турар ужурлуг:

1. 2003 чылдың июль 4-те №98-ФЗ болгаш 2003 чылдың октябрь 6-да үнген №131-ФЗ федералдыг хоойлуларга дүүштүр бүгү денелдин эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин таарыштырып турар федералдыг хоойлужудулганы кирир;

2. Россия Федерациязының субъектилеринин болгаш муниципалдыг тургузугларның чарыгдалдар хүлээлгелерин тургузуп турар федералдыг хоойлужудулганың дүрүмнерин үстүнде адаттынган федералдыг хоойлуларның негелделеринге дүүштүр кирир;

3. Чарыгдалдар хүлээлгелеринин хемчээлин тодарадыр болгаш Россия Федерациязының бюджет системаның денелдеринин аразында орулгаларны аңаа дүүштүр аңгылаар;

4. Акшаландырышкының үнер дөзү хандыргынмаан чарыг-

далдар хүлээлгелерин солуур арга-биле (чаартып тургузары) Россия Федерациязының бюджет системаның бүгү денелдеринин бюджеттеринин балансылыг хандыраар.

Социал политика адырында хоойлужудулгада социал ужурдузалыг бир өскерилге — социал пакет бооп турар. Чийгелделиг кижилерге 2005 чылда социал пакетти кириргени оларның эң чугула дээр чийгелделерин херек кырында камгалап арттырар болгаш аңаа немештир оларның өг-бүлө бюджетинге ап каапканы чийгелделер дээр харын компенсация немежир. Ынчангаш эң чугула чийгелделер камгалаттынып артып каар, а 2006 чылдан эгелеп хамааты кижги бүрүзү ол пакетти ажыглаар бе азы ооң ертөөн алыр бе дээрзин боду шилип алыр.

Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлузунда күш-ажыл төлеверинин эң адаккы хемчээлинин тодарадын таарыштырып турар дүрүм камгалаттынып арткан болгаш ону чурттап болурунун адаккы хемчээлинге чедир үе-чадалап өстүрери көрдүнгөн. Бюджет адырының ажилдакчыларының ажил төлеверинин кудуку хемчээли немелделер болгаш телевилер кириштир тургустунган. Коммунал ачы-дузазы болгаш чуртталга шөлү дээр телевилер талазы-биле субсидия алыр эргени тодарадырынга өг-бүлениң орулгаларының ниити хемчээлин санаарда ай санында акша төлөлгезинин түнүн барымдаалавас дээр дүрүмнү хоойлуда кирирген.

Оон аңгыда Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнө эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелеринге Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларының тургусканы стандарттарга дүүштүр

чуртталга-коммунал ачы-дузазының телевилеринге хамаатыларга адресит субсидиялар төлээр субвенцияларны тус чер бюджеттеринге бээр көрдүнгөн.

Россия Федерациязының Конституциясы Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилеринин кады чорудар башкарылганының чүүлдеринге социал хандырылгалары, өг-бүлө, ие-чаш, ада болур хүлээлгени болгаш уруглар камгалалын кириштирбишаан, чурттакчы чоннун социал камгалалын база кирирген.

Федералдыг хоойлу болза тодаргай бүрүн эргелерни болгаш хүлээлгелерни санап ада-вышаан, Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларынга болгаш (азы) нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларынга (тус чер бот-башкарылганының органнарының шийтпирлеринге) дүүштүр оларны боттандырып база акшаландырып турар дээрзин айтып турар. Россия Федерациязының өске-даа субъектилеринде дег бир демей, республикага чыл төнчүзүнге чедир чогуур чамдык хоойлулар болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлулуг актылар хүлээп алдынар. Ол эрге-хоойлулуг актылар федералдыг хоойлуну улам тодарадыр база хамаатыларның бүгү категорияларының хоойлу езу-гаар эргелеринин боттанышкынын хандыраар. Социал камгалал талазы-биле бүрүн эргелер, кижилерин чамдык категорияларының социал деткимчезинин хемчеглерин тургузар чорук Россия Федерациязының субъектилеринче дамчыттынар, ол чорук оларның бюджеттеринин акша-хөрөнгилеринин күсели-биле боттаныр. Федералдыг хоойлунун чүүлдеринин анализи Тыва Республиканың бюджетинин чарыгдал кезеэн улгат-

тырарының дугайын чугаалап турар.

Республиканың Чазаа айыттынган Федералдыг хоойлунун телевилелинин талазы-биле ажилды 2004 чылдың июнда-ла Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнө Думазынга бирги номчулганында ону чугаалажыры-биле хары угда эгелзэн. Чоруттугунан анализтин түннелинде Тыва Республиканың Чазаа хоойлу телевилелинге чамдык эдилгелер талазы-биле саналдарны тургускаш, Россия Федерациязының Чазаанче болгаш Федералдыг Хуралдың Күрүнө Думазына киирген, оларның хей кезин өөренип көрдүнгөн. Ук ажил 2004 чылдың август 22-де Федералдыг хоойлу хүлээп алдынгыже чедир уламчылаан.

"Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнө эрге-чагырганының хоойлужудулга (төлээлекчи) күүсөкчи органнарының организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирер дугайында" Федералдыг хоойлулар дүүштүр Тыва Республиканың хоойлужудулганын киирер дугайында" 2004 чылдың август 30-де № 734 Тыва Республиканың Чазааның доктаалында бүрүн эргелер талазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринин денелинче дамчыткан бүрүн эргелер, нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларның даңзызы тодараттынган. Оларны хүлээп алырының хуусаалары доктааттынган.

Терроризмге удур демиселди күштепдирер

ТУСКАЙ ӨӨРЕДИЛГЕ ХЕРЕК

Эрткен неделяда ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызы калбак коллегия хуралын эрттирген. Аңаа социал-культура объектилеринин терактыларга удур камгалалының дугайында айтырыгны чугаалашкан. ТР-ниң культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Виктор Чигжит коллегияга бөгүнгү байдал дугайында дыңнадыгны кылган соонда, санал-оналдар эгелзэн.

Н.А.Базыр-оол, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директорунун оралакчызы: — Эң-не хей чон чыгыр культура объектилеринин бирээзи бистиң театр болгай. Ынчангаш өрт болгаш өске-даа айыыл-халаптарга удур белеткел ажилдарынче кичээнгеини угтал келген бис. ТР-ниң Оңза байдалдар яамызы-биле, ооң дежурный ажилдакчызы-биле дорт харылзаа бар. Дүвүрээзин медээлекчизин база боттарыбыс күжүвүс-биле кылдыртыр дээр хемчээни ап тур бис. Театрның иштинге ажыглаар ыткыр харылзаа база бар. Дерт хаалгачы, дерт өрт ажилдакчызы хүлээнген ажылын кылып турар. Аргалыг-ла болза, үнген-кирген кижилерни хынап, көрүп олар камера театрға турган болза, магалыг ийик. Өрткү үнези аар болгаш, ону садып алыр шинек чок-тур бис. Айыыл чок чорукка хамаарышкан ханаларга азар бүгү схема, дүрүмнерни бо хүннерде чаарткаш, азар бис. Чаа өрт өжүрер херекселдерни салып доозуп тур бис. Улусту оран-савадан үндүреринин планын чаа дүрүм езугаар чаартыр.

Директорнун оралакчызының чугаазындан алырга, театрда бо талазы-биле ажил чоруп турар. Ынчалза-даа ажилдакчыларның бодунга онашкан ажылын ак сеткилди-биле күүседирин чедип алыры-биле ам-даа хемчеглер алыры чугула. Хей чон театрға келгеш, кандыг-бир концерт, шии соонда, далажып үнер болгай. Ындыг үелерде театрның эжиктерин шуптузун аядар ужурлуг турбуже, ийи эжиктин чүгө чартыын ажыдып каан азы чаңгызын ажыдып каан боорун бо-ла эскерип болур. Ол дээрге ажилчынарның дорт хүлээлгези ышкажыл. Үезинде эжикти ажыткаш, хаар ужурлуг. Хей чонну бастыкташтырып болбас.

С.С.Сюрюн, күрүнө филармониязының директору:

—Эрткен неделяда чаа өрт өжүрер херекселдерни немей садып алган бис. Өрт ажилдакчылары доктаамал хынап кээп тур, эрги бажын болгаш, доктаамал хыналдада турар. Концерт эгелзериң бетиңде, бир шак бурунгаар-ла, дежурныйлаашкын эгелей бээр, сигнализациявыс бар, кнопка базарга-ла,

медээлей бээр. Вахтавыстын турар черинин айы ындыг, де-вискээривисче кым-даа кирип турары көзүлбес, чүгө дизе ында сонга чок. Гаражче кым-даа эртер болза, эскербестер. Ону канчапса эки чүве ийик, боданып шаг бооп-тур бис.

В.В.Нагорный, Кызылдын уран чүүл училищезинин директору:

—Бистиңде база хондурдунур дежурныйлаашкын чоруп турар. Сигнализация-даа бар. Өртке удур дүрүмнер, эвакуацияга хамаарыштыр схемалар — шупту бар. Ынчалза-даа сагыш демей-ле оожургавас-тыр. Канчаар-даа белеткенип алзывысса, демей-ле кижги сагыжыңга четпес. Дээрбечилер бир эвес үүлгедир дээр болза, кандыг-даа органы ажыглаптар ышкажыл. Вахта ажилдакчыларынга тускай өөредилге херек деп бодадыр мен. Олардан негелдени күштепдирбес аргажок. Доктаамал кичээлдеп, яңы-бүрү байдалдардан үнеринин аргазын өөредир болза эки. Вахтага шырак эрлер ажилдаар болза экиле чүве-дир ийин. Ынчалза-даа чаңгыс муң акша дээр аныяк, шырак оолдар биске каяа ажилдаар деп бодаар силер.

Т.В.Шайдунова, национал парктын директору:

—Чоокта чаа бистиң бир таңнылывысты өлүрүп кааш, аар өртектиг дериг-херекселдеринин оорлаан аныяк оолдар шагдааларга туттурган. Бистиң таңнылыдарымыста рация-даа бар чүве, ону таңныыл безин

ажыглап четтикпезэн болду. Оон соонда ийи таңныыл билдиришкын бижээш, ажылындан үнүп чорупту. Таңныылдарның акша-зы дыка эвээш, ону черле эде көөрүнүң үези келген деп бодаар мен. Бүгү талазы-биле хемчеглерни ап тур бис, ынчалза-даа сагышка черле четпес-тир деп турарларга катчыр-дыр мен. Терактыларга удур хемчеглер алдынып, хоойлу-дүрүм үнүп турардыр, ону күштепдирери-биле саң-хөөге хамаарыштыр дуза, акшаландырышкын турар-ла боор деп идегеп турар бис.

А.С.Комбу, Алдан-Маадыр аттыг музейинин директору:

— Бистиң музей Россияда тускай камгалал чок чаңгыс-ла музей болуп турар. А экспонаттар дээрге бистиңде кайгамчык улуг ужур-уткалыг, үнелиг болгай. Бо айтырыгга хамаарыштыр үстүкү удуртулгаже чылдыңна бижип-ле турар бис, харыы чаңгыс — "акша-төггерик чок".

Бо удуртукчуларның чугаалаан чүүлдери-биле канчап чөпшээрешпес боор. Шынап-ла, сөөлгү үеде коргунчуг терактылар удаа-дараа болуп турда, кинотеатрга-даа кижги сагыш оожум олурары берге. Үүлгедикчилер анаа кижилер-биле демей, билет садып алгаш, залче кирип кээр-ле болгай. Оларны канчаар илередирил, канчаар тударыл?

Бо бүгү айтырыгларны чугаалашканының соонда, сайыт **Елена КАРА-САЛ** түннел сөс чугаалаан:

—Бо коллегияга чугаалашкан айтырывыска хамаарыштыр

кижи бүрүзү сагыжы дүвүрөп, чүңү кылза экил дээрзин бодап, ол дээр сагышсырап турары илден-дир. Культураның хүрээзи болур театр, филармония, клубтарга дыштаныр дээр келген чон айыыл-халапка таварышпазын дээр бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Кирирген санал-оналдардан алырга, чогуучалыг камгалалды боттандырырынга чугула айтырыгларны ийи бөлүккө чарып болур-дур: саң-хөө талазы-биле хандырылган болгаш кадрлар айтырымы. Бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни дарый алышылар.

Коллегия хурал чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр тускай протоколду тургускан. Культура черлеринге рацияларны немей садар, сигнализацияларны долугу-биле кылдыртыр, частыр окчепсек илередир тускай дериг-херекселдерни (металлоискатель) садып алырын хандыраар. Бо чылын кылып болур ажилдарны дарый чоруткаш, улаштыр кылып ажилдарга херек акша-түңге хамаарыштыр коллективтер келир чылдың саң-хөө телевилелин белеткээр сорулганы салган. Эрттирилге-контроль ажилдакчыларын болгаш вахтерларга тускай өөредилгени организастаарын дугурушкан. А кедээ культура бажынарның, библиотекаларга хамаарыштыр бо чоокку хүннерде улуг хыналданы кылгаш, түннелин үндүрер.

Айыыл чок чорукту чедип алырга, акша-төггерик харамнаган ажыы чок дээрзин коллегия шийтпирлзэн.

Светлана БАЛЧЫР.

ЫРДА КИРТЕН

Сентябрь 24-25 хүннеринде Өвүр кожуунун Чаа-Суур сумузу катап тургустунганындан бээр 30 чыл оюн база бо девискээрге эң баштай тургустунган Совет Тываның 5 чыл ою аттыг колхозтуң баштайгы даргазы Степан Кончуктуң ады-биле адаттыг кол кудумчузунуң 10 чыл болган юбилей байырлалын демдегеп эрттирген.

ҮЖЕН ЧЫЛДЫҢ НҮҮРҮНДЕ

Төөгүнүн арыннарындан

Чаа-Суурга болуп эрткен байырлалдар таварыштыр аңаа сургакчылап чеде бергеш, ооң төөгүзү, амгы байдалы, чону-биле чугаалажып таныштым. Төөгүнүн арыннарындан алгаш көөрге, суурну кожа чыдар Торгалыг суурнуң соонда тудуп эгелээни-биле чаа суур туттунуп эгелээн деп чугаалажып турганы езугаар-ла Чаа-Суур деп адаан. Сууржулга-биле каттай колхозта-жышкын үези эгелээш, арагтар хуу малын каттыштырып, Совет Тываның 5 чыл ою аттыг колхозту тургускан. Ол-ла колхозту сөөлүндө 1950 ажыг чылда Торгалыг колхозунга каттыштырган. Ооң соонда 1974 чылда, таптыг-ла 30 чыл бурунгаар, сумуну катап тургускан, суму даргазынга баштай Д.Д. Тумат ажылдаан. Бөгүндө сумунуң чагырга даргазында В.А.Тюлюш ажылдап турар.

Чаа-Суур Дус-Даг биле Успа-Нур ховузунуң ортузунда туразында шөйлүп баткан. Гагарин, Ленин болгаш Степан Кончук аттыг үш улуг кудумчулары күстүн алдын-сарыг, чигир-кызыл өңнери-биле шыптыг Курбун-Шиви арга-арынын кыдыын өрү ынаар-ла шөйлүп чоруткан. Ында школа, уруглар сады, культура төвү, чагырга чери, библиотека, даш-биле долгандыр херимнеп туткан чараш стадион, хуу 5 садыг аян-шинчи киир дериттинген, делгем кудумчулар каракка илдигер бичи-даа бок аймаа чок,

арыг. Барык-ла бажың бүрүзүңге эртенги шак инек саалдазындан эгелээр. Чаа-сууржулар эртенги одаже чүгле инек эвес, аът малды база үндүрүп, ээлчежип кадарар чаңылдыг. Оруу берге ырак черде чурттап чоруур бо чоннун ажыл-ишчи, кызымаккай, хүндүлээчели дораан эскертинер.

Аът чарыжы

Сумунуң байырлалдары тыва улустуң адаан-мөөрейлиг солун

Хоочун малчын Минчей-оол Түлүштүн кара ады челер аъттар чарыжыга эрткен.

оюну — аът чарыжындан эгелээн. Чаа-сууржуларның аът чарыштырарынга таарымчалыг Кендей ховузунга аъттар-биле чергелештир машиналар база чаржып бадыптар болду. Ону көөрге аъттан машина хөй-даа ышкаш сагындырар. Кызыгаар чанында дагның эдээ ховуну одуртур чарыштырып кирген аъттар кайы ырактан-на көстүп турар. Көрүкчүлөр: "Кандыг машина мурнап олурар-дыр, ооң эезиниң ады мурнунда чорууру ол-дур" диип, хайгаарап турган. Аът чарыштырарынга эптиг боорга бо ховуга республиканың бирги чери дээш коммерциялыг аът чарыжы чылдың-на май айда

болуп эртер апарган. Аңаа бир аъттың ээзи-ле хөй өртээ салыр, а шаңналдарже ниити аът санының үштүң бир кезии кирер.

Үжен хире анык, чаваа аъттарның аразындан бир дугаарында Торгалыгдан Сылдыс Донгактың доруг ады келген. Ооң соондан Өвүрнүн "Ак-Бедик" көдээ ажыл-агыйының малчыны Олег Самбуунуң калдар ады, үш дугаарында Чаа-Суурдан Александр Түлүштүн, дөрт дугаарында Чимит Кууларның ады келген.

Улуг аъттарга бирги черни мөге Чимит Кууларның 8 харлыг Калчан-Шилгизи ээлээн. Ол аът кожуунга 3 чыл улаштыр эрткен база республиканың бо чылгы Наадымынга ийи дугаар бөлүккө бир дугаарында келген. Чимит Куулар өг-бүлөзи-биле кады хөй-өшкү, инек кадарып, уксаалыг малдарны садып ап өстүрүп, үш ажы-төлдүг чурттап олурар. Ийи дугаарында Хандагайтыдан Анатолий Кууларның, ооң соонда Торгалыгдан Орлан Кыспайның ады келген.

Челер аъттар чарыжыга чоруктуг аъттар черле үспес 66 харлыг Торгалыгның хоочун малчыны Минчей-оол Түлүш кара ады-биле хамык аъттарны оранчок мурнап келген. Хоочун малчын бо адын 40 шээр мал, 2 бода мал-биле Улуг-Хемден садып алган. Малчын челер аъттар дээнде чүрээ аарылын, чылгызын оорлатпаанда, ооң аъттары кожуунга үргүлчү эртер чораанын чугаалай-дыр.

Хол бөмбүү, чадаг чарыш

Хол бөмбүүңге ук кожуунун ол-бо сумуларындан база Тес-Хем кожуундан 8 эр, 4 херээжен улустуң командалары киришкен. Ийи хүн үргүлчүлээн оюнун түңнелинде Чаа-Суурнун эр, херээжен командалары тиилээн.

Чадаг чарышка 30 харга чедир болгаш 30 хардан өрү деп 2 бөлүктерге эр улус 5 километрни, херээжен улус 3 километрни эртип чарышкан. Түңнелинде Улаа-Мерген Монгуш, Азияна Тежик, Уран-Херел Түлүш база республика Наадымынга 4 дугаарында келгеш, шаңналдыг черже кирген Аяна Кыргыз олар бирги черлерни ээлээн.

Байырлыг хурал

Хуралга кожуунун чагырга черинден база өске сумуларындан удуртукчулар, Кызыл хоорайдан аалчылар киришкен. Аалчылар сумунуң моон-даа соңгаар сайзырап хөгжүүрүн күзеп, белектерни тывыскан. Өвүр кожуунун Көдээ ажыл-агый эргелелин мурнундан Р.Д.Кыргыз сумунуң дузалал ажыл-агыйынга 400 шээр малды берген. "Чаа-Суур" көдээ ажыл-агый кооперативинин директору С.Ш.Тюлюш эрткен 9 айларның түңнелдерин үндүрүп, келир үеге хамаарыштыр сорулгаларны салып тура, ук ажыл-агый бо чылын 100 баш хойдан 90 хууну камгалап алганын, малдың сумуда ниити саны 10 муң ашканын демдеглээн. Шаңналдардан бо чылын 100 хойдан 135 хураганын онча-менди камгалап алган С.Л.Тюлюшке 165 хураганы, К.М.Монгушка 67 хураганы бергени солун болган.

Музей

ажыдышкыны

Чаа-Суур, Дус-Даг девискээринге эң баштай тургустунган Совет Тываның 5 чыл ою аттыг колхозтун үндөзилекчизи, бирги даргазы Степан Шожалович Кончуктуң чырык адын мөңгөждип, чурттап чораан кудумчузун ооң ады-биле адаанындан бээр 10 чыл болуп турар. Бо байырлалга Степан Шожаловичиниң ажы-

төлү өг-бүлөзинин чурттап чораан бажынын бажың-музей кылдыр ажыткан. Бо төөгүлүг, бурунгаар көрүштүг, аныяк-ескенниң кижизидилгезинге улуг ужур-дузалыг байырлыг ажыдышкынга сумунуң улуг-биче чону, аалчылар киришкен. Сөөлгү үеде кагдынып үрелген турган бажыны Степан Шожаловичиниң Кызылда чурттап чоруур уруу Галина Кончук ажы-төлү, дөргүл-төрөлдери-биле эвилел-дешкеш, бажыны кылгаш, ооң чанында уруглар ойнаар шөлчүгешти аян-шинчи киир дерээн.

Степан Шожалович 1910 чылда хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнген. Ол кыдат, моол болгаш эрги тыва бижикти бот-өөредилге-биле өөренип алган, сөөлүндө барып амгы тыва бижикти база өөрөнгөн. Ооң ачызында 1930-1936 чылдарда Тыванын күрүнө архивин даргалап чораан. 1943 чылда Өвүрнүн Чаа-Суур девискээринге чаа колхозту тургусчурунга киришкеш, ооң баштайгы даргазынга томуйлаткан. Ол колхозту 1953 чылга чедир удуртуп келген. Степан Шожалович, Норжунмаа Ховалыговна олар 5 ажы-төлдү кижизиткен, оларның бөгүндө салгалдарын санаар болза, 40 кижки ашкан.

Хүреш

Сумунуң девискээрин бир кылдыр чаапкан ак хар шокарартыр эрири билек, чаа-сууржулар аныяк мөгелерниң хүрежин эгелээн. Аңаа Өвүр болгаш Тес-Хем кожууннардан 32 мөге киришкен. Түңнелинде Торгалыгдан Даң-Хая Одай, Салим Седен, Чаа-Суурдан Чалым Кыргыз база Чалым-Хая Одай шаңналдыг черлерни ээлээн.

Алдан дөрттүн хүрежи эгелээр бетинде ТР-ниң Улуг Хурамының Хоойлужудулга палатазынын депутаты Б.Б.Монгуш эмчи сестразы Т.Ч.Кыргызка, суму чагыргазының специализи И.С.Тюлюшке база "Чаа-Суур" кооперативиниң специализи Б.Т.Шожапка хүндүлөп бижиктерни тывыскан. Улуг мөгелерниң хүрежинге Алик Комбуй-оол шүүлген, Ким Седен-оол үжүрлөшкөн.

Чойганмаа САТ.

САЛГАЛ ДАМЧААН ОНЗАГАЙ МЕРГЕЖИЛ

"Чаа-Суур" көдээ ажыл-агый кооперативинин директору Сергей ТЮЛЮШ:

— 2002 чылдың июль айда Чаа-Суур сумуга турган 5 кооперативтерни каттыштырып, "Чаа-Суур" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургускан. Ынчан шээр мал 5171 баш турган болза, бо чылдың эрткен 9 айларының байдалы-биле 6389 шээр мал бар, оларның 2244-ү — төрүүр хөй-өшкү. Ажыл-агый ниитизи-биле бо чылын чаш мал төлүн 90 хууга камгалап ап шыдаан. Аңаа малчыннар С.Л. Тюлюш (135%), К.М.Монгуш (105%), Д.С.Ш.Наппит-оол (100%), А.А.Кыргыз (108%), А.Ч.Тюлюш (85%) улуг үлүг-хуузу кирген.

Мурнакчы сакманщиктерден Чаян Тюлюш — 189, Минчиер Кыргыз — 252, Руфина Тюлюш — 238, Чодураа Тюлюш — 144, Чой-

ганмаа Тюлюш — 144, Долаана Ховалыг — 130 баш анай-хураганын онча-менди ап, доруктурган. Маңаа тракторист К.К.Кууларның, чолаачы А.Б.Донгактың эрес-шудургу ажылы макталдыг.

Малчыннарның шалыңының 50 хуузу саадаашкын чокка акша-биле төлөп берип турар. Маңаа хамаарыштыр аът, дүк, сүт аймаан дарый садып, санажып аптар черлер чогу нарын байдалдарны тургузуп келир. Ынчалза-даа ооң мурнунда дүк дужаар чер безин тыппайн баар үелер турган болза, ам байдал чүгээртээн деп болур. Бо чылын "Уранхай" бүдүрүлгезинге 1 килограмм дүктү 12 рубльге дужаадыыс. Хойнуң өртөөн 1200 рубльге доктааткаш, малчыннарның шалыңының артыын мал бажы-биле санажып турар бис. Күрүнениң мал бажын өстүрзүн

дээш берип турар дотация акшазы көдээ ажыл-агыйны, ооң иштинде мал ажылын сайзырадырынга дыка ужур-дузалыгдыр. Язы-бүрү чарыгдалдарга, амыдыралга херек чүүлдерни садып алырынга чылда 700-800 хире малды садып үндүрүп турзуусса-даа, малдың баш саны өзүп турар.

Тыва кижиниң байы малында дээр. Мал ажылы тыва чоннун салгал дамчып келген эң хүндүткелдиг, чоргааранчыг база амыдыралчы онзагай мергежилдериниң бирээзи деп болур. Сумуда мал ажылынга сонургалдыг аныктар чылдан чылче немежип турар. Чылда-ла ийи малчын өг-бүлөни хүлээп ап, ажыл-биле хандыгар аргалыг болуп турар бис. Кооператив малчыннарда хөй кадарар 50 ажылчы аъттыг, чоокку үеде 30 хире хунажыннар садып алып планныг бис.

ЧОРУДУП-ЛА БЕРЗЕ...

"Аяс" уруглар садьның эргелекчизи Марина ЧЫРГАЛАНМАЙ:

— Уруглар сады 2001 чылда чаа оран-саваже көжүп кирген. Ол-ла чылын чем шыгжаар складты, бо чылын чем хайындырар өрээлдин тудуун боттарывыс күжүвүс-биле тудуп ап шыдадыыс. Тудук материалдары-биле "Кур-

14-ү келир өөрөдилге чылында школаже кирер. Башкыларның ажылынга чаа кижизидилге программалары чогу бергедээшкиннерни тургузуп турар. Ында-хаа Кызыл хоорайга четкеш, ол хереглээн номнарны дилээрге, тывылбас болур-дур. Ырак черлерде сумуларда кижизидикчи башкыларны кандыг-бир арга-биле методиктиг литература, программалар-биле хандырып турар болза деп күзелдиг бис. Номнарны чоргузуп бээр-ле болза, садып ап турар бис. Башкыларга ном садып алыры-биле шалыңыга немей хуу санап берип турар болза, бис ол акшавысты 2001 чылдың ноябрь айдан эгелеп албаан бис. Үнер шаанда үнүп кээр боор деп идегеп олурар бис.

Сөс берип тур бис

жаангы" көдээ ажыл-агый кооперативи дузалаан. Кожуунун Өөрөдилге килдинден аяк-сава, орун-дөжек база соңга шили, кирпич, манза дээш, тудук материалдарын база алган бис. Ынчалза-даа херек чүүлдер ам-даа хөй. Уруглар садьнда 35 чаштар хаара туттунган, оларның

ЧАА-СУУРДА

Эки амыдыралдың үндезини — ажыл

Сумунуң социал айтыргылар талазы-биле оралакчы даргазы Күдер-оол ХУУРАК:
— Эки амыдыралдың үндезини — ажыл-иш дигири кончуг шын. Ынчангаш чаа-сууржулар республиканың улуг юбилейлерин болгаш сумунуң катап тургустунганындан бээр 30 чыл оюн төлөтпиг уткуур дээш шудургу ажылдап, белеткенген. Сумуда 177 өреге бар, ооң ишинде чүгле 36 өреге мал чок. Барык өреге бүрү картофельди, ногааны тараан. Суму 2 чыл улаштыр кожуунга “Улегерлиг

суму” деп атты чаалап ап турар. Суму денелдиг “Эң эки арбан”, “Эң эки өреге” дээн чижектиг мөөрейлерге чурттакчы чон бедик көдүрлүүшкүнүг киржи, идепкейлин көргүскен. Эң эки ажылдыг арбаннарга Гагарин кудумчусунда 9 дугаар “Тоскарак”, ол-ла кудумчуда “Хамнаарак” арбаннары хамааржыр. “Эң эки чаагайжылттынган садыг” деп атка Сай-оол Чиниттин “Эне-Сай” сады төлөтпиг болган. “Эң эки ажылдыг боорда, чогаадыкчы, бот-идепкейжи арбан даргазы” деп атты Ольга Доспан (“Шолбанның”) чаалап алган.

Чонну ажылга хаара тудар төп бүгү-ле хөй-ниити ажылдарындан чыда калбайн, идепкейлиг киржи турары демдеглексенчиг. Сураглыг мөге Архимед Ажының ады-биле адаан стадионну сумунуң арбаннары даш-биле долгандыр кылган. Аңаа чолаачылар: А.Б.Донгак, И.М.Монгуш, Ч.А.Сендажы, Б.Т.Адыя, А.Т.Доржукай, Б.С.Тюлюш, С.В.Даваа дээш, ескелердаа улуг үлүг-хуузун киирген. А Анатолий Маны-Дары стадионнуң кирер эжин чараштап тургаш, каңнап кылган.

Чоннуң артыкшылдыг продукциязын садып-саарып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле базаар ажылтынган. Ээн калган бажынарны ээлеринге бустургаш, орнун аштап-арыглаан. Кудумчуларның чаагайжылдыгын чорудуп, кышкы үеде доштан чунгуларны, янзы-бүрү хевир-дүрүлери кылдыртыры чаңылткан. Бо ажылдарга М.А.Донгак, М.М.Донгак болгаш ескелер-даа чылдың киржи турар. Сумуда одалга харыылаар төп (эргелекчизи Б.С.Тюлюш) ажылтынган. Ол Чаа-Суур, Торгалыг, Амдайгының чурттакчы чонун хөмүр-биле хандырып, ажылдап турар.

Албан черлери, организациялар демниг ажылдап турар. Ылаңгыя мээң ажылымга “Улус өөредилгезиниң тергини”, күш-ажылдың хоочуну социал педагог Допур Сатовна Дамба улуг дузаны көргүзүп, назы четпестер болгаш ада-иелер-биле доктаамал харылзаалыг ажылдап турар. Школань башкыларының удуртулгазы-биле “Школа амыдыралы” деп хана солун, дыштаныр хуннерде ада-ие өөредилгелериниң доктаамал чоруп турары сумунуң амыдыралынга канчаардаа аажок ужур-дузалыг болуп турар. Башкылар, өөреникчилер болгаш ада-иелер чаа школаның тудуу дүрген туттунуп, ажыллалга кирерин манап турар.

Школада

дээш, кылбас-тутпас чүвези чок шевер кижилерниң бирээзи. Чогум тыва хөгжүм херекселдери кылыр эртемни Кызылдың 4 дугаар профессионал-техниктиг училищезинге өөренип тургаш, чедип алган. Чаа-Суур ортумак школынга 1995 чылдан эгелеп ажылдаан. Ильдар Кызылолович база ооң өөнүң ишти Кама Александровна кайызы-даа школада күш-ажыл башкылары болуп ажылдап чоруур. Аныяк өг-бүле 2 чаптанчыг кыс уругларлыг. Ажыларның өг-бүлөзи 3-4 чыл улаштыр республика чергелиг делгелгелерге кожуунунуң адын камгалап киржи, шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Бүрбү КУУЛАР.

Садыгда

Садыгын ээзи Чойганмаа Тумат.

болза, ам бо хүннерде ук садыгда хлеб быжырыкчызы Нина Тюлюш хлебти быжырып эгелзэн. Ол далганны хол-биле булгап, бир хүнде 70 хире хлебти быжырып турар. Садыгда хлебтиң өртээ — 10 рубль.

Суурга доктаамал акша-биле санажыр садып алыкчылар ковар. Садыгга эккеп алган бараан пенсия, ажыл чоктар акшазы үнгүжеге чедир колдуу-ла чээлиге баар. Чурттакчылар хой мал-биле санашканда, ону хоорайга эккелгеш, акшага чедир алыры база бар. Ынчалза-ынчалза садыгчылар барааннаар акшаны чегдинип алып ужурга-даа таваржып

турар-ла. Оруу берге, кыдыгкызыгаар ырак черде чыдар суурга садыг ажыдып алгаш, ажылдаары ыңдыг-ла белең эвес херек. Ындыг-даа болза ук садыгның ээлери идик-хеп аймаан Новосибирскиден, аш-чемни Кызыл, Абакандан эккеп сөөртүп, бут кырынга туруп алып дээш кызып ажылдап турар.

Санчай САТ.

ХӨГЖҮМ ЧУГУЛА ЧЕРНИ ЭЭЛЭЭР

Культура төвүнүң эргелекчизи Марта КУУЛАР:

— Чаа-Суур сумунуң культура төвүнде 7 кижиге ажылдап турар. Культура ажылдакчылары бо юбилейлиг чылда боттарының кирип алган орулгазы-биле септелгени чорутса-даа, чаас чаап, хар эрээнде, эрги бажының ханалары, дээвирииниң малгажы төктүп турар. Сумуга чаа культура төвүнүң тудуун шалыпкын кылып эгелээри күзөңчиг. Культура төвү чеже-даа бичии бол, чоннуң дыштанылганын чөптүг ажыглаары-биле янзы-бүрү культура-массалыг хемчеглерни доктаамал эрттирип, ажылдап турар.

Дыштанылга кежээлери болгаш өске-даа культурулук хемчеглер эрттиреринге хөгжүм аппаратуразының байдалы чугула черни ээлээр болур. Бистиге культура төвүнүң эң кол аскап турар чүүлү ол. Кышка белеткел талазы-биле бо чылын хөмүр сөөртүлгези арай орайтап тур. Амгы

үеде эрткен чылгы арткан ыяш, хөмүрнү ажыглап турар бис. Кышты эртип алырынга 31 тонна хөмүр чедер деп санап турар бис.

Уруглар болгаш улуг улустун сонуургалының аайы-биле белгүмнер, клубтар ажылдап турар. Уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилеринге ыраажыларыбыс: Виктор Сарыгларны, Сергей Денени, Хүреш-оол Тырыкты, Чаян Монгушту, Урана, Аржаана Чалыкай угбашкыларны база Урана Кыргыз, Валентина Майындыны адап болур. Танцы бөлүүндөн Сайзанак Бүдегечи, Алиса Куулар, Диана Дун дээш, оон-даа ескелер сонуургалдыг киржи турар. Бо улуг, кайгамчык юбилейлиг чылывыска тураскааткан хемчеглерден арбаннар аразынга “Тыва — бистиге өргээви” фестивалы, “Чаа-Суурнуң чараш кызы”, “Мини-мисс”, “Уран чүүл — чуртталганың өөрүшкүзү” мөөрейлер база “Идегелдин болгаш өөрүшкүнүң күзү” делгелге-ярмарка солун эрткен.

Малчын коданда

ЧАЙГЫ СЕМИРТИЛГЕДЕН ХАМААРЖЫР

Аалдын ээзи Минчиер Кы...

харлыг, ам-даа хуу малын кадарып малчыннап чоруур.

Аныяк малчыннарның ажыл-агыйы шуудап, харындаа “бажы кадып”, аргадуржулгазы бедээн деп болур. Бо өг-бүле сөөлгү 3-4 чылда мурнакчыларның одуруундан дүшпейн, 100 хойдан 100-115 чедир хураганы онча-менди камгалап ап келген. Бо чылын сумуга 2-ги черни чаалап алгаш, 67 хураган-биле шаңнатканнар, эрткен чылын Наадымга чалаткан чери база бар.

Оларның улуг кызы Кызылдың 8 дугаар школында өөренип турар. Оон бичиилери ада-иезинге дузалажып, омак-хөглүг каткызы-биле малчын аалдын коданын улам каастап турар.

Тыва уксаалыг хой, өшкү соокка шыдамык-даа болза, малды 3-4 айда төртүтсе эки, ынчан малдың денгели чүгээр турар болгаш эки төл берип болур. Ынчангаш малчыннар малдың чаш төлүн онча-менди алып дээш кошкарларны өйлеп эдериштирип ап турар. А кол-ла чүве малдың чайгы семиртилгезинден, чайлагладып алырындан дыка хамааржыр.

Үш дугаар төрүүр хой (коданда 300 хире хой бар) кадарып турар мурнакчы малчыннарның чайлаа тайгада Ак-Кара-Суг деп чер, час боорга, Чайлаг-Хемче бады кээрлер, а кыштаа — Хадын-Чарыкта. Бөгүнде кыштагда 2 машина көк сиден, 2 машина пресстеп каан сиден дүжүртүнген. Кышты хүр-менди ажарынга ол четчир.

Бүрбү КУУЛАР.

Чаа-Суурдан материалдарны бистиге корреспондентивис Ч.САТ белеткээн.

КАЙЫЗЫ-ДАА КҮШ-АЖЫЛ БАШКЫЗЫ

Чаа-Суур ортумак школында 1941 чылда ажылалаче кирген. Школаны тударынга киришкен Мезилоол Тюлюш, Улуг-Шыыр Донгак олар ол-ла чылын дайынче эки тура-биле чоруткаш, эеп келбээн. Бөгүнде школаның коллективинде 32 башкы ажылдап турар. Ында 174 өөреникчи хаара туттунган. Ангы-ангы хевирлерде 12 белгүмнер ажылдап турар.

Ажыларның өг-бүлөзи хөймер кызы-биле.

“Алдын хээлер” белгүмүнге оолдар тыва национал херекселдер кылырынын нарын мергежилинге өөренип, турар. Белгүмнү Чаа-Суур школының күш-ажыл башкызы

Ильдар Кызылолович Ажы удуртуп турар. Ол алызындан шевер улустун өг-бүлөзиге төрүттүнген, чазаныр, чуруур

ЧАГЫГ КЫДЫРААЖЫН ЕЗУГААР

Чаа-Суур сумунуң чонун эргижок херек барааннар-биле 5 хуу садыглар хандырып турар. Гагарин кудумчусунда “Сайзырал” садын 2003 чылдың төңчүзүнде, чаа чыл таварыштыр Чойганмаа Тумат, Шолбан Тюлюштерниң өг-бүлөзи ажыткан.

Бо садыгның эң сонуурганчыг чүүлү — “Чагыг кыдыраажын” кылгаш, көскү черде азып, чоннуң чагыгларын езугаар ажылдап турары. Ынчангаш-ла боор, садыгда бирги хергелдин барааннарындан ангыда, хоорай черге безин чүгле улуг садыглардан садып ап болур соңга шили, компьютер дискилери дээн ышкаш ковар барааннары көрүп болур.

Аныяк өг-бүле ээн калган үрелик хлеб быжырап черни септеп кылгаш, ажылгалга киирген. Мурнуку үелерде чаа-сууржулар хлебти боттары сууга быжырып ап турган

Кызыгаар айтыры

ӨӨРЕДИЛГЕ АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Эрткен неделяның төңчүзүндө, сентябрь 23-24 хүнеринде, Өвүрнүң Хандагайтыга оорлаткан болгаш кызыгаар ажыр оъттай берген малды дилээринин болгаш эгидеринин талазы-биле каттышкан комиссияларның өөредилгезин Тываның Чазаа органиастап эрттирген.

Аңаа Россия болгаш Моол чазактарның аразында каттышкан комиссияларның дугайында керээ талазы-биле илеткелди ТР-нин Чазак Даргазының оралакчызы В. О. Тарыма кылган. Кызыгаар зона дугайында ТР-ниң Чазак Даргазының бо чылдың апрель 1-де доктаалының күүсел-дезинин дугайында хөй-ниитинин айыыл чок чоруунуң секретариатының удуртукчузу Б.С. Шырап илеткээ. Кызыгаар зона кызыгаардан бээр 25 км девискээрдэн тургустанар.

Оорлаткан болгаш кызыгаар кежир оъттай берген малды эгидеринин талазы-биле каттышкан комиссиялар ажылдап турзада, мында четпестер ам-даа эндерик. Ылангыя комиссияларны долу составы-биле чып алыры дыка берге. Оор чорук дугайында медээ-хораа дыңнадыры — бир улуг айтырыг. Черле ынчаш бо ажылдың дээштиг эвес болуп турарындан оорлаткан малды эгидеринин талазы-биле кады-кожа хамаатыларның аразында билишпес чүүлдер бола туруп кээп турар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, бот-бодуну мал-маганын оорлажыры, оон ол малды дедир эгидип алыры кол нургулайында болдунмас айтырыг болуп артышаан. Кызыгаар чоогунда чурттап турар хамаатылар малын оорладыпкыш, оон дедир эгидип ап шыдавайн, улуг хомудалдарны кирип турар. Ындыг болуру чөптүг. Кымның даа болза азырап өстүрүп алган малын оорлап аппаарга, улуг каража болуру билдингир.

Ынчангаш каттышкан комиссияларның ажылын экижидер сорулга-биле тускай өөредилгени эрттиргени ол. Аңаа кызыгаар кожууннарның шупту чагырга даргалары, Моолдун болгаш Кызылдың кызыгаар отрядтарының начальниктери, иштики херектер ажылдакчы-

лары киришкен.

Кызылдың кызыгаар отрядының начальниги А. А. Сидневтин чугаалап турары-биле алырга, кызыгаар зона дугайында бо чылдың апрель 1-де Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың ат салган доктаалы үнген соонда, бо үеге чедир кызыгаар чурумун үргөдөн 34 хамаатыны туткан. Моолче ажыл-агый чорудуп үнеринге РФ-тин 101 хамаатызынга, Моолдун туристээр дээн 55 хамаатызынга эрттирилгелерни кылган.

Оон-биле чергелештир кызыгаар зонаның девискээрин айтыкан тускай демдектерни кожууннар чагыргалары кылып албаан. "Россия Федерациязының күрүнө кызыгаарының дугайында" Хоойлуну база Тыва Республиканың кызыгаар зона дугайында Чазак доктаалын чурттакчы чонга эки таныштырбайн турар. Бо чугула хоойлудурум дугайында чурттакчылар эки билбес, ынчангаш кызыгаар зонага ажыл-агый, өлүк-тывыш ажылдары чорударда дүрүмнерни хажыда бээринин таварылгалары бо-ла болуп. Кызыгаар зонага мал кадарарының чурумун тодаргайлап, караттин дилиндик кылырының айтырыы шиитпирлеттинмейн туруп берген.

Кызыгаар зонага ажыл-агый чорударына чөпшээрел дилээн билдишкннерни улус биживес, бижээнде Чазак доктаалында көрдүнген негелдени барымдаалавайн турар.

Мындыг хевирлиг четпестер каттышкан комиссияларның ажылынга шаптыкты ужураштырып турары билдингир. Ынчалзада бо бүгүнү каттышкан комиссиялар боттары хыналдага алгаш, негелдени тургузар ужурулуг. 2000 чылда тургустунган үезинден бээр ук комиссияларның идепкейлиг ажылы күзүлбейн турар.

Моол таладан Убса аймактын

чагырыкчызының оралакчызы Л. Батнасан илеткел кылгаш, база-ла каттышкан комиссияларның ажылын шүгүмчүлээн. Мал оору болган соонда медээ-дыннадыг кылыры дыка берге. Кызыгаар-жылар болгаш комиссияларның кады демниг ажылы шуудап чадап турар. Тывылган малды кым, кажан, кандыг акша-төгөрик-биле эккээрил деп айтырыгны моол тала салып турар. Ынчангаш кызыгааржыларның, каттышкан комиссияларның, кожууннар, сумулар чагыргаларының база иштики херектер килдистеринин демниг ажылын дүүштүреринге бергедээшкннер таваржып турар. Ынчангаш координастыг төптү тургузары негеттинип келген.

Чогуум өөредилгениң практиктиг кезээ кызыгаар кежилдир Боршоо деп черге мал оорлаан кижилерни истеп тургаш, тудар талазы-биле болган. Каттышкан комиссиялар кежигүннери оор болган дугайында медээни алгаш, күрүнө кызыгаарын эртеринин чурумун, каш баш мал оорлатканын, эр-кызын, өң-чүзүн, им-демдээн, оорлаткан үезин болгаш черин тодарайтып тургаш, канчаар истээринге, оорларны тударына, оон документиленни тургузарына практиктиг өөредилгени алганнар.

Өөредилге үезинде таваржып болур кол-ла бергедээшкннерни тодаратканнар. Доп-дораан истелге кылып кириптер бетинде оор херек болган дугайында кызыгааржылар Кызылче телефон долгаш, чөпшээрел ап турда, хөй үе эртер болган. Ынчангаш медээ, харылзаа талазы-биле айтырыглар бергедээшкннерни таварыштырып турар. Өөредилгениң түннелин үндүргөш, кандыг айтырыгларны канчаар шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни алырының дугайында чугааны чоруткан. Нийтизи-биле ук өөредилге каттышкан комиссияларның оорлаткан малды моон сонгаар истеп тыварына болгаш эгидеринге ажыктыг болуру чугаажок.

Надежда МОНГУШ.

ВЕРТОЛЕТ АНДАРЫЛГАН

Сентябрь 25-те "Тыва авиашугумуну" Ми-8 деп вертоледу саарылгалыг рейс кылып чорааш, Каа-Хем бажына андарылган. Аас-кежи бооп, экипажтың 4 кежигүнү, 10 пассажир кемдевейн барган.

24711 борт номерлиг, командир О.А.Полынецтин башкарганы вертолет харылзааже 15 шак 48 минута турда, Эржей суурнун девискээринге чорааш, үнген соонда, харылзаа үзүлгөн. 17 шак 45 минута турда ону дилеп, 22727 дугаарлыг, бортунда эмчилиг, Ми-8 деп вертолет ужуп үнген. Чиде берген вертолет Каа-Хем кожуунда Кызылдан 157 км ырак Янзели деп черден тывылган. Кабинаны база кудурук кезээ сугда чыткан. Кудуруунуң чинге бажы одурлуп калган болган.

Тываның гидрометеотөптүн удуртукчузу Анатолий Ляпин баштаан пассажирлернин аразында өлгөн, кемдеп-кегерзүүн кижилер чок. Оларның шуптузун Кызылче амыр-менди эккелген. Озал-ондак болган черни истеп хынаар федералдыг айыыл чок

черинин комиссиязы келгиче, ону "Тываавиа" ААН-ниң айыыл чок чорук албаны кадарып турар. Москвадан ук комиссияның удуртукчузу, Красноярскинин ужар чүүл эргелелчинин үш ажылдакчызы бо хүнерде Тывага четкилеп кээр. Моон мурунда "Тыва авиашугумнуң" балансызынга ийи вертолет турган болза, ам чаңгызы артканын демдегледип каары эргежок чугула. Чедирген когаралды тодарайтып турар.

Тыва Республиканың Чазаа база Чазааның чанында Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокертке баштаткан тускай оперативтиг истелге комиссиязын тургускан. Ук комиссия озал-ондак болган черге чораан. Вертолеттун андарылганының даап бодаан чылдагааны багай агаар, күштүг хат, хар бооп турар. Суббота хүнүндө ужарына агаар таарымча чок, багай деп чарлалды экипажтың командири көнгүс херекче албаан. Оон ыңай Тыва Республиканың Чазааның тургускан комиссиязын кичээндирип турар чүүл — шак ындыг

ужудушкунуң тодаргай сорулга чок айыылдыг болганы. Рейсти чагыткан Тываның гидрометео албанының төвү чедери берге Кунгуртугда, Сонгу аржаанда постуларга чүк чедерери-биле ужудушкуну кылган деп тайылбырлап турар. Херек кырында вертолеттун бортунда чүк аймаа шуут чок, чүгле хөй балык сугар савалар, тудар херекселдер, араалыг боо бар болган. Озал-ондакка таварышкан вертолетка Тываның гидрометео албанынга кандыг-даа хамаарылга чок Красноярскинин, Новосибирскинин чурттакчылары чораан. Тывага туристер азы кандыг-бир тыва албан черинин ажылдакчызы бооп, кожа девискээрлерден төтчөглекчилер бола ужуп кээп, тус черниң чамдык "дөзү быжыг" кижилеринден деткимчени ап турарының чаңгыс эвес таварылгаларының бирээзи бо. ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.Брокерт хыналданың түннелин езугаар аңаа хамаарыштыр "административтиг байдалдыг хемчеглер алдынарын" дыннаткан.

Бистиң корр.

"Шын" солунуң чагы-биле Москвада ЛЕ ПТИ ФЮТЕ "Авангард" деп ном үндүрер чер Тывага хамаарышкан "Орук айтыкчызы" деп номнун эдилгелер болгаш өскерилгелер киирген ийги үндүрүлгезин парлаан. Ук номда республиканың кожууннарының ажыл-агыйын, оон күш-ажыкчы кижилерин, оларның амыдыралын, төөгүлүг черлерин, катаптаттынмас чараш бойдус чурумалдарын, турисчи кокпаларын, чоннуң чаагай, онзагай езу-чанчылдарын, аргыжылга оруктарын тодаргай кылдыр көргүскен.

"Орук айтыкчызы" төрөөн черин хандыр билип алыксап чоруур анык-өскенге, аян-чорукчуларга, туристерге дузалыг, ажыктыг болуп.

Номну өңүг болгаш өң чок чуруктар-биле каастаан, тодаргай тайылбырны берген.

Номнун үндүрген саны эвээш, амгы үени-биле санаарга, өртээ чиик.

Садып алырынче далажыңар!

Харылзажыр чери: Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ийги каът, "Шын" солун, кабинет 26. Телефону 1-17-91.

КАДЫ АЖЫДА АЖЫГАЖЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Республиканың яамылар, ведомстволар, организациялар, бүдүрүлгелер, кожууннар чагыргаларының удуртукчуларының болгаш кол бухгалтерлеринин кичээнгейинге!

"Шын" солунуң арыннарына материалдар, реклама, чарлалдар парладыр өртектиг шөлдү берип турар бис, силерге чедирген ачы-дуза дээш

телевир кылып хөрөнгини келир 2005 чылдың бюджет төлөвилелинге

ангы одуруг-биле киирип алырынары сүмелеп тур бис. РФ-тин Пенсия фондузунуң ТР талазы-биле салбыры, Чонну ажылга хаара тудар департамент, автооруктар эргелелдери, РФ-тин Бойдус курлавырлар яамызының ТР талазы-биле бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелели чижектиг организациялар болгаш ведомстволар боттарының ажыл-чорудулгазының дугайын чонга чогуур үезинде дыңнадыры-биле солунга парлаткыш, өртөөн төлеп, үлегерин көргүзүп турар.

Боттарының ажыл-чорудулгазын чонга ажыт-чажыт чокка дыңнадыры—рыноктуң негелдези. Кады жылдажылгаже силерни чаладывыс.

Харылзажыр телефону 1-17-91.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң дуңмавыс, акывыс, эживис, даайывыс, ачавыс Дамба Пылович СОЯННЫ сөөлгү орукче үдээринин херек-чоруунга кыржип, ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Эрзин суурдан төрелдеривиске, уругларывыска, чок төрелдеривиске, Ак-Эриктен келгеш, улуг ачы-дузаны көргүскен дуңмаларывыска, улуг угбамга, оон ажы-төлүнгө, Бай-Даг суурдан төрелдеривиске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Улуг акызы Шулуу, угбазы Бады, дуңмалары Сааргай, Моргаан.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтигел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9574. Чагыт 122.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-нин Парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.